

Internationale rechtvaardigheid

Gezichten van globalisering

Jan Mertens

1. Inleiding

Deze tekst wil een aanzet geven voor het herijken van enkele ideeën uit het Agalev-programma.¹ Hij behandelt enkele thema's die gerelateerd zijn aan de discussie over 'globalisering'. Op geen enkele manier wil deze tekst volledig zijn. Een aantal thema's wordt niet behandeld. De tekst heeft ook niet de pretentie het 'juiste' antwoord te geven op de vragen die de globalisering oproept. Het concept 'globalisering' staat trouwens zelf nog altijd hevig ter discussie. Dat is onvermijdelijk, gezien de erg complexe aard van het fenomeen. Hier wordt gepoogd enkele inzichten samen te brengen die relevant kunnen zijn voor een groene politieke visie op internationale politiek in de 21ste eeuw.

2. Wat is globalisering?

2.1 Positiebepaling

Weinig thema's zijn de jongste jaren zo intens beschreven en becommentarieerd als de globalisering. Wat voor de ene het ultieme heil lijkt, is voor de andere het gezicht van alle onheil. Globalisering roept grote verwachtingen op, maar ook diepgaande angsten. Wat nu gebeurt, is het resultaat van een ontwikkeling die al tientallen jaren bezig is, en die in veel opzichten 'gewild' is door de politieke leiders van deze aarde. Het is een realiteit die heel wat maatschappelijke vooronderstellingen op de helling zet, en zo leidt tot een soms existentiële onzekerheid bij brede lagen van de bevolking. Globalisering is een fenomeen met veel gezichten. De zogenaamde 'antiglobaliseringsbeweging' die strijdt tegen de negatieve effecten van vooral de economische globalisering, gebruikt de producten die diezelfde economische globalisering heeft opgeleverd (internet, GSM's, ...) om uiting te geven aan een vorm van politieke globalisering. Het besef van die negatieve effecten verbonden met de globalisering kon er alleen maar komen door het besef van een 'globale conditie'.

Globalisering is te beschouwen als een fase in het moderniseringsproces van de wereld, dat vooral sinds de Verlichting vanuit Europa de wereld overspoelt, en die wereld wil modelleren naar zijn uitgangspunten. Dat proces roept hevige reacties en conflicten op, maar is nooit eenduidig. Antiglobalisten die opkomen tegen de gevolgen van 'het' systeem voor de mensen in 'het' Zuiden, zitten in wezen in dezelfde logica gevangen als politieke leiders of NGO's uit datzelfde Zuiden, die opkomen voor het 'recht' op ontwikkeling. De zogenaamde 'Derde Wereld' is niet alleen 'daar', maar ook 'hier', in de getto's van de miljoenensteden in het Noorden. Er is trouwens steeds minder iets als 'rijke' en 'arme' landen. Er groeit een wereldwijde rijke middenklasse, met leden uit Noord en Zuid.

Om de problemen die die modernisering oproept te begrijpen, moet je er als het ware middenin gaan staan. Een kritisch verhaal over de globalisering zal dan ook altijd zelf laveren tussen contradicties, verwachtingen, en onvermoede vooronderstellingen. Het ontwikkelen van een 'ander' politiek verhaal zal dan ook de nodige aandacht moeten besteden aan de reflectie over de eigen beelden en concepten.

2.2 Een poging tot definitie

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

Binnen de academische wereld bestaat nog lang geen eenduidigheid over een sluitende definitie van het fenomeen globalisering. Er zijn verschillende ‘scholen’ in het denken over globalisering. Aan de ene kant zijn er mensen die globalisering zien als een soort (kapitalistische) pletwals, die wereldwijd één systeem doorvoert en de politieke krachten volledig uitschakelt. Aan de andere kant zijn er onderzoekers die zeer sceptisch staan tegenover deze voorstelling van zaken. In hun ogen zijn de veranderingen van de recente jaren maar relatief, en wijzigt er in wezen niet zoveel aan b.v. de plaats en de macht van de nationale staten. Onderzoekers die een soort tussenpositie innemen, zijn David Held en Anthony McGrew. In deze tekst wordt uit hun werk geput voor een aanzet tot definitie.²

Globalisering kan gezien worden als een proces (of reeks processen) dat een transformatie inhoudt in de ruimtelijke organisatie van sociale relaties en transacties, uitgedrukt in transcontinentale of interregionale stromen en netwerken van activiteit, interactie en macht. Er is sprake van 4 types van verandering:

- een *uitbreiding* van sociale, politieke en economische activiteiten over grenzen, regio's en continenten
- een *intensificatie* (of groeiend belang) van de onderlinge verbondenheid en de stromen van handel, investeringen, kapitaal, migratie, cultuur, ...
- een *versnelling* van de mondiale interacties en processen, aangezien de ontwikkeling van wereldwijde systemen van transport en communicatie de snelheid van de verspreiding van ideeën, goederen, informatie, kapitaal en mensen doet toenemen
- de *impact* – door de groeiende uitbreiding, intensiteit en snelheid van mondiale interacties – van dit alles, waardoor de effecten van gebeurtenissen ver weg significante gevolgen kunnen hebben op andere plekken, en waardoor lokale ontwikkelingen aanzienlijke globale gevolgen kunnen hebben; de grenzen tussen ‘binnenlandse’ en mondiale zaken worden dus steeds meer vloeibaar.

Globalisering kan dus begrepen worden als de verbreding, intensifiëring, versnelling en groeiende impact van wereldwijde onderlinge verbondenheid.

Zoals gezegd wordt er op verschillende manieren gedacht over de aard van de globalisering. Held en McGrew onderscheiden drie groepen: de hyperglobalisten, de sceptici en de transformationalisten.

De hyperglobalisten stellen dat er met de globalisering een nieuw tijdperk is aangetreden, omdat er nu een eengemaakte globale economie bestaat die de economische regio's overstijgt en integreert. Termen als het ‘turbokapitalisme’ horen in deze visie thuis. Er zou immers sprake zijn van een nieuw mondiaal kapitalisme, dat streeft naar de denationalisering van de economische activiteiten. Het is het mondiaal kapitaal dat de ontwikkelingen stuurt, en niet de staten. De staatsautoriteit is territoriaal gebonden, waardoor mondiale markten hun controle kunnen ontlopen. Staten kunnen dus niet anders dan zich hieraan aan te passen. Instellingen als WTO, IMF, de Wereldbank en de G8 ondersteunen dit proces enkel. Economische globalisering betekent zo het einde van de nationale verzorgingsstaten en de sociale democratie.

De sceptici zijn minder overtuigd van een echte breuk met voorgaande periodes. Er is wel sprake van een versnelling van de internationale interdependentie, maar echt nieuw is die niet. Wanneer men kijkt naar de periode 1890-1914, dan is de intensiteit van de huidige interdependentie overroepen. In werkelijkheid is het proces van sterke economische verbondenheid vooral beperkt tot de belangrijkste OESO-staten. Het waren net die landen die geplet hebben voor een open liberale internationale economie. Er is niet zozeer sprake van een eengemaakte mondiale economie, maar wel het uit elkaar vallen van de wereld in verschillende economische en politieke blokken, met daarbinnen telkens verschillende vormen van kapitalisme. Fenomenen als het ‘einde van de verzorgingsstaat’ kloppen niet. Het wereldsysteem van na de Koude Oorlog was vooral getuige van een terugkeer naar de geopolitiek en het neo-imperialisme van de oude stijl. De machtigste staten hebben vooral hun positie versterkt.

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

De transformationalistische analyse stelt dat het bij globalisering niet enkel gaat om een verandering in de schaal van processen. Het gaat ook om de ruimtelijke reorganisatie en rearticulatie van economische, politieke, militaire en culturele macht. Het debat zou dus vooral over macht moeten gaan: hoe ze werkt en hoe ze verdeeld is. Bij globalisering wordt het bereik van bepaalde machtsrelaties uitgebreid over de belangrijkste regio's en continenten. Het concrete leven van iemand op de ene plek, kan diepgaand worden beïnvloed door wat er gebeurt op een andere plek. Globalisering verdeelt en integreert tegelijkertijd. Voor de enen betekent het een krimpende wereld, terwijl het voor anderen (de meerderheid) een verplaatsing of 'ontbedding' van machtsrelaties betekent. Globalisering is een multidimensioneel proces, dat niet te herleiden is tot een economische logica, en dat verschillende effecten heeft op verschillende plaatsen. Het is geen nieuw proces, maar het resultaat van een lange ontwikkeling, met evenwel eigen actuele kenmerken. Zo bekeken is het protest tegen vormen van globalisering niet nieuw, het is er altijd geweest. In veel domeinen heeft globalisering bijgedragen tot een opmerkelijke politisering van het sociale leven. Er is ook sprake van nieuwe instrumenten en nieuwe institutionele ruimtes waar de uitgangspunten van de globalisering worden gecontesteerd.

In de discussie over globalisering is het belangrijk een onderscheid te maken tussen vormen van economische en van politieke globalisering, en hun effecten op de manier waarop er aan politiek wordt gedaan.

Bij de economische globalisering gaat het vooral over de relatie tussen de staten en de markt. Een eengemaakte mondiale markt is er nog lang niet, maar een ontwikkeling in die richting is wel bezig. De interregionale handel zit op een erg hoog peil. De financiële globalisering lijkt toch vooral – al is ook dit niet eenduidig – een proces dat marktgedreven is. De autoriteit die aan privé financiële instellingen wordt gegeven is daarvan een bewijs. Multinationale ondernemingen (MNO) verbinden nationale en lokale economieën in een wereldwijd netwerk. Nationale economieën zijn niet langer de autonome bevorderaar van welvaart. MNO's staan nu in voor ten minste 20% van de wereldproductie, en 70% van de wereldhandel. Zij, en niet de staten, bepalen in grote mate de organisatie, locatie en verdeling van economische macht. Dit proces ging samen met een nieuwe arbeidsdeling. Binnen de zogenaamde 'ontwikkelingslanden' zijn er duidelijke winnaars en verliezers. Die herverdeling doet zich ook voor binnen landen, in Noord en Zuid. Voor de elites is er een eengemaakte wereld, terwijl landen en gemeenschappen verdeeld werden, door een segmentering in winnaars en verliezers. Nationale regeringen hebben te weinig greep op deze economische ontwikkelingen. Bovennationale politieke structuren krijgen dan weer niet altijd de nodige macht om op te treden. De mondiale beheersstructuren van de mondiale economie versterken de krachten van de economische globalisering. Toch zijn er ook multilaterale instellingen die een behoorlijke macht hebben opgebouwd tegenover de kapitaal- en staatskrachten. Conflicten tussen landen en b.v. de WTO of het IMF bewijzen dat deze instellingen niet steeds zomaar de speelbal zijn van de machtigste landen. Naast dit alles is er ook sprake van nieuwe politieke structuren als de EU die een antwoord proberen te bieden op de uitdagingen van de globalisering. Er is ook sprake van een groeiende civiele samenleving.

Politieke globalisering is een proces dat diep ingrijpt in de traditionele structuur van het statensysteem. De moderne natiestaten waren vormen van politieke gemeenschappen die territoriaal gebaseerd waren. De natiestaat was soeverein en kon zelf, binnen de territoriale grenzen, bepalen hoe de maatschappelijke werkelijkheid werd ingericht. Over dat principe was een consensus (het Westfaalse statensysteem), vastgelegd in allerlei verdragen. Nu is er echter sprake van verschillende ontwikkelingen die die relatieve zekerheid ondergraven. Er ontstaat langzaam maar zeker een netwerk van regionaal en mondiaal beheer. In het begin van de 20ste eeuw waren er 37 intergouvernementele organisaties. Nu zijn het er ongeveer 300. Het multilateraal systeem maakt regels voor grensoverschrijdende fenomenen. Er blijven serieuze problemen van machtsonevenwicht, en de basis van dit alles blijft een interstatensysteem. Toch is er onmiskenbaar sprake van nieuwe vormen van multilaterale, regionale en transnationale politiek. Parallel hiermee is er ook de groei van de internationale civiele maatschappij. In 1909 waren er 371 officieel erkende internationale NGO's. Nu zijn het er ongeveer 25.000. Deze georganiseerde groepen zijn van zeer

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

uiteenlopende aard. Maar er groeit toch duidelijk een ruimte voor vormen van bovennationaal en zelfs mondiaal burgerschap. Ook het internationaal recht kende een sterke ontwikkeling. Men kan hier spreken van een zich ontwikkelend kosmopolitisch recht, dat het handelen van staten mee bepaalt, en dat burgers rechten geeft die niet verbonden zijn aan individuele natiestaten. Regeringen en burgers zitten dus in een netwerk van verschillende vormen van regulering of beheer. Boven, onder en naast de staat zijn nieuwe vormen en plaatsen van autoriteit gekomen. Dit betekent een serieuze uitdaging voor het Westfaals systeem. De politieke ruimte en de politieke gemeenschap vallen niet langer samen met het nationaal territorium. Dit betekent echter nog niet dat de staat in verval is.

3. De toekomst van het statensysteem

3.1 Verschuivingen

De combinatie van de twee fenomenen van economische en politieke globalisering leidt niet tot een eenduidig proces. Economische globalisering leidt niet noodzakelijk tot een vermindering van de macht van de staat, wel tot een verandering van de voorwaarden waaronder die staatsmacht wordt uitgeoefend. Op het vlak van b.v. de milieupolitiek hebben staten dan weer een relatief actieve houding aangenomen, wat onder meer blijkt uit de Kyoto-onderhandelingen. Heel wat afspraken zijn gemaakt. Dat proces is niet zomaar te beschrijven met termen van verlies, erosie en verlies van staatsmacht. Die termen insinueren dat die staatsmacht vroeger groter was. Het tegendeel is waar, maar de uitdagingen die nu gesteld worden aan staten zijn ook veel groter. De staatsmacht wordt dus tegelijkertijd verzwakt en uitgebreid. De principes van autonomie en soevereiniteit, de basis van het Westfaalse systeem, worden niet zomaar eenzijdig aangetast door de globalisering.

Zo bekeken betekent globalisering dus niet het 'einde van de politiek', wel een verschuiving. Er is zonder twijfel sprake van een sterke politisering van heel wat issues, en er ontstaat ook een netwerk van civiele ruimtes en instrumenten die de nationale politieke gemeenschappen overstijgen. Politiek gaat dus door, maar wordt met andere middelen gevoerd. Dit fenomeen is ook uitvoerig beschreven in de theorie van de 'risicomaatschappij', waar enerzijds wordt gewezen op de onaangepastheid van de traditionele politieke structuren aan de eigentijdse risico's en anderzijds ook aandacht is voor de nieuwe mogelijkheden voor de politiek.

De groeiende aandacht voor politieke problemen die staatsgrenzen overstijgen geeft ruimte aan de ontwikkeling van een nieuwe politieke constellatie, die ook al de negatieve elementen van het klassieke statensysteem kan overwinnen. Er ontstaan 'overlappende lotsgemeenschappen', en dus groeit ook potentieel een draagvlak voor andere politieke vormen, zoals een meervoudig burgerschap. Deze ontwikkeling is vooral in Europa al relatief ver gevorderd in de uitbouw van de Europese Unie. Maar ook de samenwerking van groepen Afrikaanse staten in de strijd tegen AIDS is een vorm van nieuwe lotsgemeenschap.

Politiek gezien is het uiterst belangrijk oog te hebben voor de complexe en uiteenlopende effecten van de globalisering. Neoliberale politici die enkel pleiten voor een (beperkte) uitbreiding van de instrumenten van mondiale politieke sturing, om vooral de 'vrije' markt vlotter te laten functioneren, onderschatten de werkelijke omvang van de problemen. Nationalisten van allerlei slag, die een terugkeer willen naar de veronderstelde 'veilige' gemeenschap als schuilhol tegen de globalisering, verergeren (onbewust) enkel de inherente contradicties die de globalisering oproept. En die goed menende antiglobalisten die in de EU enkel en alleen een symbool van het harteloze kapitalisme zien, kiezen soms onbedoeld impliciet voor een tot mislukken gedoemde terugkeer naar de 'nationale' soevereiniteit.

3.2 Globale democratie³

Het is in die context belangrijk dat er grondig wordt nagedacht over werkbare modellen, of haalbare utopieën van wat een globale democratie zou kunnen worden. Er circuleren in dat verband

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

verschillende ideeën. Hieronder worden er enkele besproken, op basis van een indeling van McGrew.⁴

Een eerste model is geïnspireerd door het liberaal-democratisch internationalisme, en kan omschreven worden als 'neighbourhood democracy'. Deze term verwijst naar het rapport *Our Global Neighbourhood* dat in 1995 door de Commission on Global Governance op vraag van de Verenigde Naties werd gemaakt, ter voorbereiding van de zogenaamde Millenniumconferentie van de VN.⁵ Het Rapport zoekt naar de mogelijkheden van een versterking van de democratie in een 'global neighbourhood'. Als model voor zo'n governance⁶ stelt het rapport uitdrukkelijk dat het niet gaat om een wereldregering of wereldfederalisme. Het gaat veeleer om een set van pluralistische arrangementen waardoor staten, internationale organisaties, internationale regimes, NGO's, burgerbewegingen en markten zich verenigen om aspecten van mondiale zaken te reguleren of beheren. Er is dus niet één modelstructuur. Het gaat veeleer om dynamisch en complex proces. Er wordt daartoe gekozen voor een strategie van internationale institutionele hervorming, gekoppeld aan de opbouw van een mondiale civiele ethiek. Dat kan concreet gebeuren door de hervorming van de Verenigde Naties, gekoppeld aan sterke regionale organisaties als de EU. Naast Algemene Vergadering van de VN zouden er ook een vergadering van de volkeren en een forum voor de civiele maatschappij komen. Een Sociaal-Economische Veiligheidsraad zou worden ingesteld. Het idee van de mondiale civiele ethiek zou zich moeten uiten in het principe van participatie in de governance op alle niveaus. Dit model richt zich op een aanpassing van de bestaande mondiale structuren, vooral via een meer representatieve en democratische VN. Staten blijven evenwel de voornaamste actoren op het terrein. De vertegenwoordigers in de tweede kamer van de volkeren zouden ook nationale parlementsleden zijn. Tegenover de markt worden weinig sterke instrumenten ingezet. Dit model gaat uit van de vooronderstelling dat politieke noodzaak (b.v. het vermijden van een ecologische crisis) zal aanzetten tot een democratisering van de global governance. Als geheel is het vooral een 'top down'-benadering.

Een tweede model is geïnspireerd door het radicaal communitarisme, en wordt omschreven als 'demarchie'.⁷ In deze benadering stelt men niet zozeer een hervorming voor van de bestaande instellingen, maar wel de opbouw van alternatieve vormen van een globale sociale, economische of politieke organisatie, steunend op de communitaristische principes. Die principes komen op uit het leven en de voorwaarden van specifieke gemeenschappen, van lokale gemeenschappen, tot belangen- of affectiegemeenschappen (b.v. van milieuactivisten, religieus of gender). Er wordt gekozen voor vormen van directe democratie en zelfbeheer in nieuwe structuren van functioneel beheer. Er wordt in dit model niet zozeer gekozen voor de uitwerking van een concrete blauwdruk, maar wel voor het omschrijven van de normatieve principes van zo'n structuren. Men wil de voorwaarden creëren die mensen zullen aanzetten om de controle over hun levens over te nemen en 'goede gemeenschappen' te creëren. Op het internationale terrein wil men functionele autoriteiten van variërend geografisch bereik instellen, die beheerd worden door individuen die een belang hebben bij dat specifieke onderwerp. Dit zou b.v. willen zeggen dat mondiale milieuproblemen niet door dezelfde autoriteit worden behandeld als specifieke regionale, nationale of lokale milieuproblemen. Dit model wil een einde maken aan bestaande vormen van soevereiniteit en aan de natiestaat. In de plaats daarvan zouden dan diverse, elkaar overlappende en ruimtelijk verschillende zichzelf beherende lotsgemeenschappen komen, met daarin verschillende plaatsen van de macht, maar geen 'soverein' of gecentraliseerde structuren. Een dergelijke verandering zou tot stand kunnen komen door de inzet van onder meer de radicale sociale bewegingen. In tegenstelling tot het voorgaande model is hier sprake van een 'bottom up'-theorie, die tegemoet wil komen aan de enorme diversiteit van bestaande gemeenschappen.

Het derde model is dat van een 'kosmopolitische democratie'.⁸ Dit model wil de principes en de institutionele basis uitwerken waarop democratische governance binnenin, tussen en boven staten kan worden uitgebreid. Het model steunt op het principe van 'democratische autonomie', en streeft ernaar die plekken en netwerken van macht die opereren buiten het bereik van territoriale democratische structuren ter verantwoording te roepen. Centraal bij dit alles staat een sterk kosmopolitisch democratisch recht, dat onder meer kan toestaan dat de internationale gemeenschap tussenkomt in de interne zaken van afzonderlijke staten om de belangen van individuele burgers te

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

verdedigen. Zo'n rechtssysteem bouwt in belangrijke mate op het model van de universele mensenrechten, maar gaat in een aantal opzichten nog een stap verder, onder meer omdat ook de mogelijkheid wordt voorzien in een tussenkomst van de internationale gemeenschap.⁹ Er is niet zozeer nood aan de instelling van een wereldregering of een federale superstaat, maar wel aan een transnationale structuur die alle niveaus en actoren omvat. Men werkt hier verder op een post-Westfaals systeem¹⁰ van mondiale orde, een mondiaal en verdeeld autoriteitssysteem, een systeem van diverse en overlappende machtscentra, gevormd en beperkt door het democratisch recht. Lokale, nationale en regionale soevereiniteiten worden ondergeschikt aan een overkoepelend wettelijk kader, maar binnen dit kader kunnen associaties op verschillende niveaus zelfbeherend zijn. Dit model impliceert het einde van de soevereiniteit van de individuele natiestaat, en het staatsnationale burgerschap.¹¹ Staten zullen niet verdwijnen, maar wel een andere plaats krijgen in het geheel. Vergeleken met de twee andere modellen kiest men hier voor een reconstructie van het bestaande kader van global governance. Niet alleen de VN zou hervormd worden, ook de WTO of het IMF zou een gekozen bestuursorgaan krijgen. Een internationaal mensenrechtenhof zou kunnen instaan voor de aanpak van schendingen van de mensenrechten. Een bovennationale vredesmacht zou kunnen tussenkomen in conflictsituaties. Er wordt in dit model ook gedacht aan nieuwe instellingen als een internationaal hof voor het milieu, dat een rol zou kunnen spelen bij milieudisputen tussen en binnen staten.¹² Dit model put uit verschillende theoretische tradities, en wil binnen de global governance het primaat van de machtspolitiek vervangen door het primaat van de democratische besluitvorming.

Hoewel een aantal pessimisten ervan overtuigd is dat we verder dan ooit verwijderd zijn van een stevige globale democratie, kan men ook stellen dat er wel degelijk heel wat kansen liggen om de volgende jaren stappen vooruit te zetten in de richting van de haalbare utopie die onder meer door het model van de kosmopolitische democratie wordt verdedigd. Dit kan echter alleen door de bewuste inzet van veel politieke en maatschappelijke energie. "If it fails to do so, it is in danger of encouraging what Connolly calls a 'homesickness' or '...a nostalgia for a time when a coherent politics of place could be imagined as a real possibility for the future' (Connolly, 1991)."¹³ Deze uitdaging kan zonder meer gekoppeld worden aan enkele actuele politieke problemen. Zo is het dringend nodig een werkbare methode en een haalbare streefstoestand uit te werken om het Europese integratieproces weer op gang te trekken. Zo is het ook nodig dat vanuit de politieke wereld op een verantwoordelijke manier wordt ingespeeld op de groeiende internationale protestbeweging tegen de negatieve effecten van de economische globalisering. Wanneer dit op een positieve manier gebeurt, kan hierin een belangrijke bondgenoot schuilen om het proces een democratische politieke globalisering te versnellen.

3.3 De EU als een model van multi-level governance

In de literatuur wordt op ruime schaal nagedacht over de vormgeving van de democratie in een veranderende statelijke orde. Daarbij gaat grote aandacht naar het onderzoek van het eigen karakter van de Europese Unie. In de wereld is de EU nog steeds het meest uitgewerkte experiment van een politieke structuur die de klassieke principes van de territoriaal gebaseerde natiestaat overstijgt. Het experiment is in veel opzichten nog steeds onbevredigend en onvoldragen, maar dit 'werk in uitvoering' kan de basis vormen van een belangrijke schakel in een kosmopolitische democratie.

Over de ware aard van de institutionele structuur die de EU is, wordt al sinds haar ontstaan (via EGKS, EEG, EG) hevig gediscussieerd. De huidige EU is het resultaat van politieke keuzes, ingegeven door enerzijds een federale en anderzijds een intergouvernementele basishouding. Tegelijk kan de EU ook geïnterpreteerd worden als een pragmatische institutionele aanpassing aan een veranderende werkelijkheid, en dus ook aan de globalisering. Hoe dan ook, de EU is een politieke structuur *sui generis*. De jongste jaren wordt die structuur veelal beschreven via het concept van 'multi-level governance'. Over de juiste inhoud van dit concept bestaan nog grote discussies, maar het biedt alleszins een kader om beter te begrijpen hoe de EU functioneert, hoe machtsprocessen binnen de structuur georganiseerd zijn, en hoe een en ander bijgestuurd kan worden in de richting van meer democratie.

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

De origine van het concept multi-level governance ligt in de studie van de rol van de regio's binnen de Europese besluitvorming, meer bepaald in het structuurbeleid. Het concept wordt nu wel ruimer gebruikt voor de gehele institutionele structuur van de EU.

Wat is multi-level governance?¹⁴ De term bevat twee belangrijke onderdelen, het element 'multi-level' en het element 'governance'. Multi-level heeft betrekking op meerlagigheid, governance op de wijze van beleids- en besluitvorming. Met betrekking tot het begrip governance¹⁵ voor de EU-context komen meestal vijf kenmerken terug.

- *Netwerken.* Het idee van een netwerk staat tegenover een politiek systeem waarin bestuurd wordt door een verticaal, hiërarchisch en gecentraliseerd apparaat. Binnen de Europese governance worden beslissingen collectief genomen. Niet eenzijdig dus door de top van een systeem, maar door bemiddeling en onderhandeling tussen verschillende soorten actoren.
- *De verbodding tussen privé- en publieke actoren.* Binnen dit model is er een vervaging van de scheidingslijn tussen privé- en publieke actoren. Binnen de EU is dit merkbaar in de openheid naar belangengroepen, die vaak in grote mate betrokken worden bij de besluit- en beleidsvorming. Dit gebeurt niet alleen in de vorm van het rechtstreeks benaderen van individuele beleidsmakers, maar ook door het structureel voorzien van plaatsen voor groepen in allerlei organen.
- *De probleemoplossende capaciteit.* Binnen de structuur primeert de probleemoplossende capaciteit van actoren boven hun juridische positie. Belangengroepen worden betrokken bij bepaalde beleidssectoren omdat zij de enige zijn die over de noodzakelijke informatie beschikken om een efficiënt beleid te voeren.
- *De functionele reikwijdte.* Governance wordt gevoerd binnen een bepaalde beleidssector en door een specifieke groep van actoren. In een andere sector kan een andere vorm gekozen worden, met andere actoren.
- *Het regulerend karakter.* Het Europese systeem van governance is vooral gericht op het reguleren van het economische, sociale en politieke leven. Dit staat in contrast met de hoofdzakelijk (re)distributieve functie van nationale governance-systemen van de nationale staat.

Het aspect multi-level verwijst naar het feit dat de staat niet langer de enige actor is in de besluitvorming. De bevoegdheden om beslissingen te nemen zijn verdeeld over meer actoren op verschillende niveaus. Staten verliezen een deel van hun bevoegdheden en soevereiniteit. De verschillende politieke ruimtes van de lidstaten zijn onderling verbonden. Subnationale actoren kunnen zowel nationaal als internationaal optreden. Europese instellingen, die door de staten gecontroleerd worden, delen bevoegdheden met hen. Nationale regeringen kunnen niet al hun eigen wensen verwezenlijken omdat er collectief beslist wordt. En subnationale groepen kunnen rechtstreeks op het Europese niveau mobiliseren en opereren.

Algemeen kan men het begrip als volgt samenvatten: "...het MLG-concept duidt op een politiek systeem dat bestaat uit meerdere in elkaar grijpende bestuursniveaus en dat bestuurd wordt door middel van niet-hiërarchische netwerken waarbij de grens tussen private en publieke actoren vervaagt."¹⁶ In die zin kan het concept ook gebruikt worden voor een land als België.

Multi-level governance is in de eerste plaats een instrument om een werkelijkheid te beschrijven. Belangrijk is te stellen dat een structuur als de EU geen 'definitieve' of 'juiste' vorm van multi-level governance is. De politieke analyse moet steeds opnieuw gemaakt worden. Zonder in patronen van klassieke staatsstructuren te vervallen kan men door dit flexibel kader naar het functioneren van machtsrelaties gaan kijken.¹⁷ Zo kan blijken dat het succes van bepaalde actoren mee bepaald wordt door hun capaciteit om tegelijkertijd op verschillende niveaus efficiënt op te treden. Bepaalde industriële lobby's werken in dit verband b.v. efficiënter dan de vakbeweging. Het kan ook duidelijk worden dat de voorziene institutionele arrangementen structureel meer ruimte voorzien voor b.v. de klassieke sociale partners dan voor de milieubeweging. Het kan verhelderd worden hoe bepaalde

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

politieke vertegenwoordigers (bewust) niet-coherente standpunten innemen op het Europese/nationale/subnationale niveau uit eng politieke motieven. Er kan ook meer inzicht komen in de institutionele structuur van verschillende lidstaten. Onderzoek naar de verschillen in werking van onderscheiden federale staten kan 'lokale' discussies over een staats Hervorming in een ander en ruimer perspectief plaatsen.¹⁸

Hier valt nog te vermelden dat vanuit de Europese Commissie een initiatief is opgestart om grondiger na te denken over het concept van governance, toegepast op de werking van de EU. Een veelvuldig aangekondigd witboek kwam er uiteindelijk wel, maar leverde voorlopig niet erg veel bruikbaar materiaal op. Het werk wordt verder gezet, maar het is nog niet helemaal duidelijk waar het toe zal leiden.¹⁹

3.4 De toekomst van de Europese Unie

Ideeën over de vorm en de mogelijke structuur van de Europese Unie dienen natuurlijk ook te worden omgezet in politieke initiatieven. En op dat vlak is er een merkwaardige 'revival' van het Europese debat merkbaar. Het actief nadenken over de toekomst van de Unie, over de 'finaliteit' van de Europese constructie, was jarenlang het taboe der taboes in de hoofdkwartieren van de EU-lidstaten. Mede door een opmerkelijke speech van de Duitse groene minister Joschka Fischer, waarin hij pleit voor een Europese federatie, kwam hier verandering in.²⁰ Door de EU werd een heus debat opgestart over de finaliteit van de Unie.²¹ Het thema vormt ook een van de topprioriteiten van het Belgisch voorzitterschap van de EU, in de tweede helft van 2001. De aangekondigde 'Verklaring van Laken' die bij het einde van het Belgisch voorzitterschap zal worden gepresenteerd, zal normaal een aantal richtinggevende uitspraken doen over de inhoud en de wijze van een nieuwe Europese integratiedynamiek.²²

Met de opeenvolgende verdragen van Maastricht, Amsterdam en Nice bleef de Europese integratie in feite ter plaatse trappelen. De besluitvormingsregels binnen de EU maken het nog altijd mogelijk dat individuele lidstaten verdere integratie blokkeren. De loodzware procedure van een Intergouvernementele Conferentie (IGC) als enige mogelijkheid om de Europese spelregels echt te wijzigen, speelt in de kaart van de intergouvernementele logica, ten nadele van de federalistische. Binnen de Europese discussie overheerst nog altijd de vaak verlamme tegenstelling tussen intergouvernementelen en federalisten. Nog steeds in de ban van de eigen nationale mythes proberen enkele lidstaten de illusie overeind te houden van de glorieuze natiestaat. Zij zien de EU in een aantal gevallen enkel als een instrument om hun nationale positie (alleszins virtueel) overeind te houden. Het is een gevaarlijke strategie die met het oog op de globalisering en de nood aan een democratische multi-level-politiek de verkeerde dynamiek in gang kan zetten. In plaats van hun burgers actief voor te bereiden op een burgerschap in een multi-level-omgeving blijven ze – alleszins in hun officiële retoriek – de illusies van de staatsnationale gemeenschap koesteren. Zo kan te weinig tegengif geboden worden tegen antidemocratische ressentimenten. Politiek gezien zijn er alleszins kostbare jaren verloren gegaan, zeker nu de EU-uitbreiding voor de deur staat. De federalistische positie leek de jongste jaren in het defensief.

Een bijna 'theologische' strijd over het geslacht der engelen tussen intergouvernementelen en federalisten brengt weinig zoden aan de dijk. Er is daarom meer nood aan pragmatische strategieën die op het terrein wel kunnen leiden tot een kwalitatieve sprong voorwaarts in het integratieproces. Dat moet immers het doel blijven, en in die zin sluiten de principes van de Europese federalisten het nauwst aan bij het type van democratische multi-level governance dat nodig is als politiek antwoord op de globalisering. Alleen zal er nood zijn aan een meer flexibele strategie.

Belangrijk streefdoel moet zijn om een constitutioneel proces in de EU op gang te brengen. Het is de verdienste van Joschka Fischer dat hij daar zoveel belang aan hecht. Het gaat daarbij om een constitutie die niet die van een klassieke natiestaat is, maar wel die van een multi-level-structuur. Als dit debat goed wordt aangepakt, kan het de noodzakelijke stap vooruit opleveren.²³ Het debat over de ware aard van de EU is in die zin ten dele een zinloos debat. De EU is geen federale staat in de klassieke zin van het woord, maar vertoont onmiskenbaar belangrijke kenmerken van een federale

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

structuur. De belangrijkste principes van een federale structuur zijn enerzijds de verticale scheiding van machten door een verdeling van bevoegdheden tussen twee beslissingsniveaus, en anderzijds de integratie van heterogene gemeenschappen, met behoud van hun culturele en politieke autonomie. De EU is zo bekeken een federatie in wording. Twee belangrijke kenmerken ontbreken nog. Het zijn ten eerste nog altijd de lidstaten die de exclusieve bevoegdheid hebben om verdragen te sluiten. Ten tweede is er geen sprake van een fiscaal federalisme, de EU kan geen belastingen heffen.

De kernvraag in dit debat is die naar het type van soevereiniteit, gesplitst of gedeeld. Men kan onderscheid maken tussen enerzijds de ‘materiële soevereiniteit’, en anderzijds de ‘formele soevereiniteit’. In de feiten (materiële soevereiniteit) functioneert de Europese politiek als een systeem van multi-level governance. Er zijn nauwelijks nog beleidsterreinen waarbij men in praktijk vanuit één beleidsniveau een volledig en autonoom beleid kan voeren. Die werkelijkheid wordt niet altijd even coherent weergegeven in het regelgevend kader (formele soevereiniteit). En op dat vlak zit dus de essentiële politieke knoop die moet ontward worden. Een model van gesplitste bevoegdheden ontkent ten dele het multi-level-karakter, en kiest ervoor bevoegdheden exclusief aan één niveau toe te wijzen. Deze techniek versterkt de concurrentie tussen de niveaus, en verhindert de opbouw van een meervoudig burgerschap. Een model van gedeelde bevoegdheden erkent de meerlagige werkelijkheid en probeert daar een antwoord op te zoeken. Dit model bevordert de samenwerking tussen de beleidsniveaus en stimuleert de opbouw van een meervoudig burgerschap. Het voorkomt het streven naar het vastleggen van het ‘juiste’ politieke niveau waar burgers zich aan moeten liëren, en breekt zo met de negatieve kant van het territoriaal gebaseerde staatsnationalisme.

Het is duidelijk dat een model van gedeelde bevoegdheden in een federatie in opbouw het best overeenkomt met de feitelijke multi-level-structuur van de EU, en ook het meest in de richting gaat van de principes van een kosmopolitische democratie.

Bij de opbouw van zo’n systeem zal telkens een evenwicht gevonden moeten worden tussen de belangen van de federatie en van de deelgebieden. Als tegengewicht tegen de nationale logica kan onder meer gedacht aan de instelling van een rechtstreeks te verkiezen Europese president. De ervaring in een volwaardige federale staat als Duitsland wijst ook op het belang van voldoende sterke nationale politieke partijen als drager van overstijgende waarden en belangen, en dus als integrerende factor. De opbouw van Europese politieke partijen is dus zeker geen zinloos idee, integendeel. Aan de andere kant dient het systeem ook een antwoord te bieden op de trend naar een versterking van de ‘regio’s’ binnen de Europese constructie, zonder aan te zetten tot een verkeerde afscheidingsdynamiek. Dat is b.v. van belang in de discussie over een ‘tweede kamer’ op Europees niveau.²⁴ Die discussie is redelijk technisch, maar wel essentieel. In de opbouw van een volwaardige federatie is het logisch dat er een tweede kamer komt. Enerzijds is er een kamer met rechtstreeks verkozen parlementsleden (het huidig Europees Parlement). Daarnaast zou er dan een kamer komen met vertegenwoordigers van de deelgebieden, de lidstaten dus. Vanuit de federale logica is hier dan de meest aangewezen keuze om de huidige Raad om te bouwen tot zo’n tweede kamer. (Vanuit de Commissie wordt dan een echte Europese regering gevormd.) Een derde kamer, voortkomend uit het huidig Comité van de Regio’s, dient afgewezen te worden. Regeringen van federale landen kunnen bij hun afvaardiging in de tweede kamer wel perfect rekening houden met hun eigen interne structuren. Zo kan ook vanuit de regionale entiteiten democratische legitimiteit worden gegeven aan de tweede kamer.

3.5 Politieke gevolgen

Uit deze beschouwingen over de EU kunnen enkele gevolgen getrokken worden voor een eigentijdse groene politiek.

- Het realiseren van een werkbare bovennationale institutionele structuur, in de geest van een kosmopolitische democratie is geen vanzelfsprekendheid, en zal ook niet vanzelf lukken. Het vereist een actieve politieke inzet om een ‘haalbare utopie’ dichterbij te brengen als antwoord op de uitdagingen van de globalisering. Als dat niet gebeurt, is het

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

risico om terug te hervallen in de eerder genoemde 'homesickness' reëel. De enige manier om dit te voorkomen is ervoor zorgen dat bepaalde thema's actief gepolitiseerd worden. Dat geldt onder meer in belangrijke mate voor de discussie over de EU-uitbreiding, een thematiek die in ons land nog maar nauwelijks tot een politiek thema is gemaakt. In een toekomstige groene visie op internationale en 'binnenlandse' politiek zal de aandacht voor de EU een grotere plaats dienen in te nemen.

- Uit de beschrijving van de EU als een structuur van multi-level governance kan ook de les getrokken worden dat er werk moet gemaakt worden van een multi-level-strategie ten aanzien van deze werkelijkheid. Politieke partijen zullen moeten leren om veel efficiënter op de verschillende niveaus (Vlaams/Belgisch/Europees) tegelijk te werken. Daarbij zal de opbouw van een netwerk met diverse soorten actoren essentieel zijn. Een Europapolitiek die vanuit de Belgische en Vlaamse regering wordt gevoerd zal zich ook moeten richten op zo'n multi-level-strategie, steunend op samenwerking, en niet op concurrentie, volgens de principes van de gedeelde soevereiniteit. Ook daar zullen veel actiever dan nu netwerken met onder meer de civiele samenleving nodig zijn. Een (machts)analyse van de efficiëntie van de verschillende actoren op de verschillende niveaus is zeker nodig om de werking van het geheel verder te democratiseren.
- De actieve 'niet-kennis' van de Europese realiteit bij veel 'binnenlandse' politici is eigenlijk schokkend. Omwille van politieke belangen van korte termijn wordt door een aantal politici Europa nog steeds als het 'buitenland' voorgesteld. Wanneer het uitkomt, is het de 'schuld' van Europa. Wanneer men zelf geen verantwoordelijkheid wil nemen, is men 'verplicht' door Europa. Wanneer het van pas komt, wordt Europa voorgesteld als een veel kostende machine, geplaagd door corruptie en fraude. In werkelijkheid gebeurt de grote fraude met EU-gelden evenwel door de nationale lidstaten. In een kosmopolitische democratie dienen de burgers actief betrokken en gevormd te worden in de realiteit van de multi-level governance. Dit betekent ook het denken van een politiek vocabularium 'voorbij de natiestaat'.
- De realiteit van de multi-level-politiek is complex en niet altijd in simpele bewoordingen uit te leggen. De verschillende processen van de globalisering leiden tot een soms zeer diepgaande existentiële onzekerheid bij grote lagen van de bevolking. Dat mag echter niet leiden tot het kiezen van simplistische oplossingen. De nationalistische verleiding is er zo een. Er is niet zoiets als een 'veilige' plek tegen de globalisering die zou bestaan in de creatie van een 'autonome' afgebakende gemeenschap. Het geven van kansen aan de versterking van de culturele diversiteit, in de geest van de federale logica, is een integraal onderdeel van een democratische multi-level-politiek. Daarbij moet het dan wel gaan om het voorzien van politieke niveaus boven en onder de huidige nationale ruimtes, vanuit een uitdrukkelijk model van gedeelde bevoegdheid, uitgewerkt in een meervoudig burgerschap. Het willen 'schrappen' van een niveau, om een ander tot het enige belangrijke te maken, is een heilloze en gevaarlijke weg.
- Het is belangrijk dat snel werk wordt gemaakt van de voorbereiding van heuse Europese politieke partijen. Voor groene partijen, die een sterk inhoudelijk profiel hebben, en een uitgesproken bovenationale visie ligt hier een grote uitdaging.

4. Verzet uit de marge

Wie spreekt over globalisering kan natuurlijk niet omheen het groeiend internationaal protest tegen de negatieve uitwassen van vooral de economische globalisering. Dat protest heeft de jongste maanden een gezicht gekregen in de vorm van de zogenaamde 'antiglobaliseringsbeweging'. In tegenstelling tot wat velen denken, gaat het hier niet echt om een nieuw verschijnsel. De manier waarop de beweging wordt omschreven, met de term 'antiglobalisering', is ook bijzonder eenzijdig,

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

aangezien het hier net gaat om een 'globale' beweging. Deze beweging vraagt in de eerste plaats een andere globalisering, en is op die manier een uiting van politieke globalisering.

Het internationaal verzet komt dus niet echt uit de lucht vallen. Wie met een kritische blik kijkt naar de mondiale economische ontwikkelingen van de voorbije twintig jaar, ziet een opmerkelijke discrepantie.²⁵ Aan de ene kant lijkt er een groeiende consensus in de diverse internationale organisaties die zich bezighouden met b.v. handel en financieel beleid over de basisstellingen van een neoliberale visie op de veronderstelde weldaden van de economische globalisering. Aan de andere kant zagen we diepe financiële crisissen in onder meer Azië en Zuid-Amerika. Uit rapporten van onder meer de UNDP bleek duidelijk dat de kloof tussen rijk en arm tussen Noord en Zuid, en binnen afzonderlijke landen, is toegenomen. Ook uit recente studies blijkt dat de beloofde weldaden van de economische globalisering niet zijn gerealiseerd.²⁶

Het groeiend besef van de andere kant van het veronderstelde succesverhaal leidde tot het ontstaan van een mondiale civiele maatschappij in wording. NGO's en allerlei basisgroepen over de hele wereld gingen zich organiseren in netwerken, gelinkt via het internet.²⁷ Vooral de grotere NGO's gingen steeds professioneler te werk, en kregen een reële impact op de besluitvorming in de diverse internationale organisaties. Dat was b.v. duidelijk bij de verschillende VN-conferenties of bij de klimaatonderhandelingen. Maar ook de 'geduchte' organisaties als de WTO of de Wereldbank deden opvallende pogingen (al dan niet oprecht) om openingen te maken naar de NGO's. Een andere vorm van 'governance' kreeg hier in embryonale vorm een kans. In een aantal gevallen lag de NGO-gemeenschap aan de basis van belangrijke nieuwe ontwikkelingen, zoals de opbouw van een permanent internationaal strafhof. De al bij al snelle 'institutionalisering' van de NGO-gemeenschap leidde enerzijds tot enkele opmerkelijke successen, maar anderzijds ook tot interne kritiek op de mogelijke recuperatie van de NGO's.

De acties van de NGO's zijn ook een teken van een veranderende politieke constellatie, onder meer uitvoerig beschreven in de theorie van de risicomaatschappij. De protesten van Greenpeace tegen het dumpen van de Brentspar brachten in enkele weken tijd een internationale, tijdelijke en 'virtuele' burgercoalitie tot stand die een reële politieke macht kon uitoefenen. Het klassieke 'centrum' van de macht was ingehaald door de veronderstelde 'marge'. In die zin zijn deze ontwikkelingen ook te beschrijven als een uiting van postmoderne politiek, met nieuwe instrumenten, nieuwe actievormen en ook nieuwe coalities. Dat werd b.v. duidelijk toen eind jaren negentig het protest opkwam tegen het zogenaamde MAI-akkoord, dat wereldwijde de investeringen wilde liberaliseren. Het verzet werd georganiseerd via het internet, dat hiermee bewees een effectief instrument te kunnen zijn tegen het achterhouden van essentiële informatie in gesloten vergaderingen. Parlementen werden aangespoord zich uit te spreken tegen het MAI, en die deden dat ook.²⁸ Het MAI werd (voorlopig) begraven.

In deze brede context is stap voor stap een internationale protestbeweging ontstaan tegen de neoliberale enge invulling van de globalisering. Het gaat hier niet om een 'klassieke' beweging, maar om een breed 'organisch' netwerk van heel uiteenlopende groepen, van de oudere sociale bewegingen als de vakbonden tot radicale autonome jongerengroepen. Het valt moeilijk te voorspellen hoe duurzaam deze beweging zal zijn, en in welke mate ze zich zal organiseren tot een coherente groep. Enkele fenomenen zijn wel interessant. Zo is er de semi-professionele manier waarop alle belangrijke internationale bijeenkomsten worden geselecteerd voor de acties.²⁹ Er is ook een grote aandacht voor het creëren van eigen mediakanalen, waar op interactieve wijze nieuws wordt gemaakt.³⁰ Het valt ook op er een groeiende groep van mensen is die zich niet meer thuis voelen in de geïnstitutionaliseerde kanalen als partijen en grotere NGO's en kiezen voor meer directe vormen van actie. Inhoudelijk is er veel ruimte voor diversiteit van visies en vormen. In die zin is hier sprake van een postmoderne beweging die op die manier een antwoord biedt op de 'moderne' aspiraties van een organisatie als de WTO die 1 (universeel) model wil laten doordringen over de hele wereld.³¹ Zo bekeken zijn én de eenzijdige afwijzing van het protest door een deel van de politieke wereld én de 'toe-eigening' van het diverse protest door klassiek links naast de kwestie.

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

De internationale protestbeweging heeft ondertussen haar eigen geschiedenis van belangrijke momenten verzameld. Mede door toedoen van de straatprotesten mislukte de WTO-top in Seattle in december 1999. De EU-top in Nice kreeg ook af te rekenen met protest. Ondertussen bleken ook de diverse bewegingen, opnieuw op 'organische' wijze te zoeken naar een inhoudelijke basisconsensus. Dat werd duidelijk tijdens de opmerkelijke vergadering van het 'sociaal forum' in Porto Alegre, begin 2001.³² Deze 'tegentop' tegen de vergadering van het 'economisch forum' in Davos was een bruisende uiting van een levende mondiale civiele samenleving. In Davos werden op dat moment de economische leiders van de rijke wereld met groot vertoon afgeschermd van lastige pottenkijkers.

Ondertussen is er sprake van een toenemende grimmigheid bij verschillende protesten. Dat werd al duidelijk in Quebec in april 2001. Een eerste triest hoogtepunt werd echter Göteborg in juni 2001, waar de straatprotesten danig uit de hand liepen en leidden tot zwaar geweld. Erger werd het in Genua in juli 2001, naar aanleiding van de vergadering van de G8, waar een dode viel onder de betogers. Het mogelijk geweld hangt sindsdien als een loodzware schaduw over de protestbeweging.

Het geweld stelt de verantwoordelijken uit de politieke wereld, maar ook die van de NGO's voor een immense uitdaging. De manier waarop enkele politieke leiders, onder meer in Genua, reageerden op het groeiend protest, was schokkend. Een brede en vredelievende beweging werd herleid tot "verwende kinderen" of "hooligans". De ongemeen brutale manier waarop de ordediensten werden ingezet tegen de betogers was zonder meer schokkend. Het is niet alleen zorgwekkend dat een deel van de politieke leiders de ontwikkelingen verkeerd inschat. De manier waarop pogingen worden gedaan om een beweging op eenzijdige wijze te criminaliseren, is problematisch. Maar tegelijk is de aanwezigheid van een kleine groep activisten die actief het geweld opzoeken problematisch voor de protestbeweging. Ze discrediteren de rest van de beweging en geven zo aanleiding tot een verdere verscherping van de veiligheidsmaatregelen.

In de gewijzigde constellatie tussen statelijke en niet-statale actoren is nu ook de verantwoordelijkheid voor de verdere evolutie verdeeld over verschillende schouders. Politici dienen actief te zoeken naar 'bruggen' met de civiele samenleving die niet alleen hun vertegenwoordigers institutionaliseren, maar ook de politieke agenda's kunnen ombuigen. NGO-coördinatoren dragen echter ook een verantwoordelijkheid in de manier waarop ze omgaan met de protestbeweging. De eenzijdige focus op het geweld verdringt de aandacht voor de inhoudelijke boodschap. Effectieve antwoorden zijn ook nodig vanuit de beweging, anders dreigt men de kans voorbij te laten gaan om echt te wegen op de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen.

Vanuit een groene politieke visie liggen er grote kansen in de zich ontwikkelende internationale protestbeweging. Het is niet langer mogelijk de terechte kritiek op een eenzijdige globalisering te verbannen naar de marge. Daaruit blijkt dat een positieve politieke globalisering een tegengewicht kan vormen tegen een negatieve economische globalisering. In die context is het van belang dat er tegelijk een sterke politieke pool is naast een sterke civiele samenleving. Zij dienen samen te zoeken naar de versterking van democratische antwoorden op de uitdagingen van de globalisering. Zoals reeds eerder gezegd zijn er daarbij geen simpele eenduidige oplossingen. Zo zal de EU op doortastende wijze moeten reageren op haar sluimerende legitimiteitscrisis, anders dreigt een terugval naar het nationalisme.

5. Milieuveiligheid

Naarmate binnen het gangbare denken de consensus groeide over het model van de economische globalisering als de na te streven weg, veranderde ook de kijk op een aantal mondiale problemen. De keuze voor de markt als ordenend principe kan in een aantal opzichten begrepen worden als het opgeven van het geloof in de politieke sturing door het statensysteem. Daarmee verdween ook ten dele de overtuiging dat de landen uit het Zuiden relatief snel tot op het welvaartsniveau van die van het Noorden konden gebracht worden. Milieuproblemen, migratiestromen, de kloof tussen arm en

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

rijk werden steeds meer als een ‘bedreiging’ geïnterpreteerd en dus ook als een ‘veiligheidsprobleem’ geformuleerd. De hier besproken discussie over ‘milieuveiligheid’ is dan ook te beschouwen als een casus van de manier waarop in het tijdperk van de globalisering naar de wereld wordt gekeken.

Met het einde van de Koude Oorlog en het groeiend besef van de mondiale milieuproblemen is het denken over internationale veiligheid grondig gewijzigd.³³ Een van de opvallende elementen is de intrede van het milieu in het veiligheidsdenken. In een aantal gevallen gaat het hierbij enkel om een inpassing van milieuproblemen in de klassieke agenda van territoriale veiligheid. In andere gevallen is er een meer genuanceerde benadering, die evenwel soms weinig kritisch staat tegenover de belangen en de agenda van de machtigste landen.

Om de discussie te kaderen is het goed te beginnen met het begrip ‘milieu-onveiligheid’. Die term verwijst vooral naar de reële bedreiging voor de levenskansen van mensen door de ecologische crisis. Wanneer door de dreigende stijging van de zeespiegel het leven in bepaalde delen van de wereld bedreigd wordt, dan is dat een reële onveiligheid. Die onveiligheid wordt voor een groot deel veroorzaakt door een niet-duurzame levenswijze van een bepaald deel van de wereldbevolking. Lusten en lasten zijn echter niet rechtvaardig verdeeld over de wereld. Grote delen van Nederland en van Bangladesh liggen onder de zeespiegel, maar toch zijn de toekomstkansen van een Nederlander beter, omdat er daar meer geld is om dijken te bouwen. Toch draagt op wereldschaal 1 inwoner van Nederland veel meer bij aan het broeikaseffect dan 1 inwoner uit Bangladesh.

De niet-duurzame levenswijze van de mondiale middenklasse verscherpt deze onrechtvaardigheid, aangezien de ecologische draagkracht van de planeet (op het vlak van voorziening van grondstoffen en verwerking van emissies) begrensd is. Het valt dan ook te vrezen dat de rijkere landen hun milieuveiligheid proberen te beschermen door de risico’s door te schuiven naar andere plekken op de wereld. In zijn meest ongenueerde vorm wordt milieuveiligheid dan geïnterpreteerd als gegarandeerde toegang tot milieuhulpbronnen, waar ook ter wereld, om de eigen economische positie veilig te stellen. In een begrensde wereld, waar de ongelijkheid toeneemt, en waar dus ook de minder fortuinlijken zullen proberen hun deel van de koek te krijgen, wordt dit soort ‘milieuveiligheid’ dan ook een topprioriteit in een klassieke nationale veiligheidsagenda. Dit is met name duidelijk in de veiligheidsdoctrine van de Verenigde Staten.³⁴ In hun agenda wordt onderscheid gemaakt tussen drie types van belangen die met een veiligheidspolitiek moeten verdedigd worden. Een eerste categorie zijn de ‘vitale belangen’. Het garanderen van de economische structuur, en dus ook de toegang tot hulpbronnen hoort hierbij. De tweede categorie wordt gevormd door ‘belangrijke nationale belangen’. Het risico dat milieuproblemen mensen zou kunnen aanzetten te willen vluchten uit hun geboortestreek, hoort hier thuis. Aandacht voor milieuproblemen wordt in deze context gezien. Een derde categorie zijn de ‘humanitaire en andere belangen’. Hier gaat het erom dat men soms moet optreden op basis van de eigen verdedigde waarden. Reageren op milieurampen, en het verdedigen van duurzame ontwikkeling en milieubescherming horen hierbij. Wat vooral opvalt, is het niet in vraag stellen van de eigen levenswijze, en het projecteren van milieuproblemen als veiligheidsrisico’s op de ‘ander’, die dan waarschijnlijk in een ‘niet stabiel’ land in het Zuiden woont.

De voorbije jaren is er veel onderzoek verricht naar het verband tussen milieu en veiligheid. Daaruit blijkt onder meer dat – in tegenstelling tot wat vaak gezegd wordt – er weinig of geen overtuigende bewijzen zijn dat milieudegradatie rechtstreeks tot gewelddadige conflicten leidt. Milieuproblemen kunnen mee ingrijpen in een toestand waar sprake is van sociale onrechtvaardigheid en zo processen versterken, maar er is geen rechte lijn van milieuproblemen naar gewapende conflicten. In een klassieke veiligheidsbenadering wordt dit soort situaties uitgebreid bestudeerd, maar vaak zonder de begrippen ‘veiligheid’ of ‘conflict’ ruim te interpreteren. Zo zou het b.v. veel zinvoller zijn om uitgebreid te onderzoeken waarom milieuproblemen in heel veel gevallen niet tot een gewelddadig conflict leiden. Ze kunnen immers aanzetten tot het zoeken naar onderhandelde vreedzame samenwerkingsvormen. En dat soort onderzoek is dan – vanuit een brede invulling van veiligheid – een zinvolle vorm van geweldpreventie.

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

Ook binnen een organisatie als de NAVO is er ruime aandacht voor de milieuproblematiek.³⁵ Dat blijkt onder meer uit de activiteiten van de CCMS (Nato Committee on the Challenges of Modern Society).³⁶ Dit comité organiseerde samen met de landen van het Euro-Atlantisch Partnerschap in 1995 een speciaal symposium over milieuveiligheid. In opvolging daarvan werd een ruime pilootstudie besteld over het verband tussen milieu en veiligheid.³⁷ Deze studie is interessant omdat ze een meer genuanceerde benadering brengt van de discussie. Zo wordt de directe link tussen milieu en geweld betwijfeld. Toch wordt dan weer een pleidooi gehouden voor een ingenieus systeem om mogelijk risicovolle milieuproblemen te monitoren, waardoor men toch in een meer klassieke veiligheidsbenadering terechtkomt.

Een ander aspect van de discussie vormt de aandacht die de strijdkrachten sinds jaren besteden aan de milieuaspecten van hun eigen functioneren. In veel gevallen gaat het hier om een veredelde vorm van public relations, die compleet tenietgedaan wordt door de vaststelling dat de milieu-impact van de 'hardere' afdelingen van het eigen bedrijf, namelijk de concrete inzet van allerlei wapentuig, immens is. Toch kan het in bepaalde gevallen zinvol zijn te zoeken naar constructieve manieren om het leger te gebruiken in een politiek van milieubescherming, b.v. het beheer van grote (ecologisch belangrijke) natuurgebieden, het publiek ter beschikking stellen van milieudata verzameld door de strijdkrachten, ... Grote omzichtigheid hierbij blijft evenwel nodig.³⁸

Een uitweg uit de dilemma's van het begrip 'milieuveiligheid' is ten dele te vinden door de term 'ecologische veiligheid'. Die richt zich niet zozeer op de gegarandeerde toegang tot hulpbronnen of op de bedreigingen door het milieu voor de nationale veiligheid. Het gaat meer om het behoud van de ecologische draagkracht of ook het natuurlijk kapitaal. Zo wordt alleszins de blik verschoven naar een meer omvattende benadering die de niet-duurzame levenswijze van een minderheid op deze planeet als oorzaak in beeld brengt van de milieunveiligheid van een meerderheid van haar bewoners. Een mogelijk nadeel van deze term is dat men te ver afdrijft van het gangbare veiligheidsdiscours, waardoor te weinig kan worden gereageerd tegen de eenzijdigheid van een bepaalde invulling van het begrip 'milieuveiligheid'. Daarom kan het zinvol zijn de term milieuveiligheid wel te gebruiken, als daarbij de link wordt gelegd met het begrip 'menselijke veiligheid'. Een definitie van milieuveiligheid kan dan zijn: "het proces van het vreedzaam verminderen van de menselijke kwetsbaarheid voor door de mens veroorzaakte milieudegradatie, door de fundamentele oorzaken van milieudegradatie en menselijke onveiligheid aan te pakken." Of ook: "Milieuveiligheid is het proces van het terugdringen van milieunveiligheid."³⁹

De discussie over milieuveiligheid is symptomatisch voor een meer brede ontwikkeling, die samen gaat met de globalisering. Wolfgang Sachs heeft uitgebreid geschreven over de teloorgang van het ontwikkelingsideaal.⁴⁰ Dat ideaal kreeg een uiting in de consensus van de ontwikkeling, waardoor de hele wereld via de weg van de modernisering tot rechtvaardigheid zou komen. De landen uit het Zuiden moesten op het 'juiste' spoor van de reeds 'ontwikkelde' landen in het Noorden gezet worden. Het resultaat van dit alles was de teloorgang van het ideaal van de ontwikkeling, naarmate steeds duidelijker werd dat de tegenstellingen tussen arm en rijk toenamen, en dat onbegrensde economische ontwikkeling in een begrensde wereld niet kon. Sachs stelt dat in de naweeën van de ontwikkelingsconsensus twee thema's naar de voorgrond kwamen. Enerzijds is er de globalisering, vooral dan in de economische betekenis. Er leek een nieuwe consensus te groeien dat een vrijgemaakte wereldmarkt zou leiden tot vooruitgang en welvaart. Anderzijds was er het thema 'veiligheid', onder meer in het Human Development Report met zijn focus op 'menselijke veiligheid', maar ook in de discussie over milieuveiligheid. Het 'Zuiden' (de 'ander') was niet langer beloftevol, maar wel de broeihaard van sociale en ecologische onrust. De voormalige ontwikkelingslanden zijn nu risicozones. Milieuproblemen kunnen tot migratiestromen leiden. Aanspraken van andere landen op een deel van de milieukoek kunnen de eigen economische positie bedreigen (zoals letterlijk bleek uit de weigering van de VS om het Kyoto-protocol te ratificeren). Ontwikkeling past nu in een veiligheidsagenda, waar preventie in de plaats van vooruitgang is gekomen. In een wereldrisicomaatschappij wordt onderhandeld over de verdeling van de risico's, niet over de economische kansen.

6. Van ontwikkeling naar rechtvaardigheid

6.1 Ontwikkeling, opkomst en ondergang van een ideaal (Wolfgang Sachs)

De relaties tussen en het denken over Noord en Zuid zijn de voorbije 50 jaar in sterke mate beïnvloed door het begrip 'ontwikkeling'. Ontwikkeling is een gelaat van het moderniseringsproces dat enkele eeuwen eerder op gang gekomen was. Van dat proces is globalisering een nieuw gelaat. Om dat te begrijpen, is het nodig grondiger te kijken naar de inhoud en de contradicties van het ontwikkelingsconcept. Weinig auteurs hebben dat zo grondig gedaan als Wolfgang Sachs. Hieronder wordt vooral zijn analyse weergegeven als referentiekader.⁴¹

Sinds president Truman in 1949 voor het eerst sprak over de 'onderontwikkelde' gebieden van de wereld, was het tijdperk van de ontwikkeling een feit. Dit tijdperk werd voorafgegaan door de kolonialisering, en werd opgevolgd door de globalisering. De geschiedenis van het ontwikkelingsdiscours is aan te duiden in de volgende elementen:

- *Lineaire globale tijd en de regel van het BNP.* Binnen het concept ontwikkeling zijn alle volkeren van de wereld samen op weg in dezelfde richting, volgens dezelfde route. Er zijn 'voorlopers' die de weg wijzen, en 'achterblijvers' die er nog niet zijn. Er is één algemene geschiedenis, en één tijdschaal. De veronderstelde tijd is lineair, waardoor er alleen ruimte is voor progressie of regressie. In tegenstelling tot die culturen waar er een cyclische opvatting van tijd is, is in de lineaire tijd de toekomst belangrijker dan het verleden en het heden. Vanuit het vooruitgangsgeloof ziet ontwikkeling de geschiedenis als een soort rijpingsproces. Zo werd ontwikkeling een project van planners en ingenieurs die maatschappijen moesten omvormen om die rijping te versnellen. Dat zou een proces zijn van een beperkt aantal jaren, hoogstens enkele decennia. De economische prestaties, uitgedrukt in het BNP, werden de ultieme graadmeter voor het reeds bereikte ontwikkelingspeil. Ontwikkeling werd zo gelijkgesteld met groei in output en inkomen per hoofd.
- *Hierarchische globale ruimte en de imperatief van het aanpakken.* Binnen het ontwikkelingsdenken konden de verschillende landen van de wereld in een duidelijke hiërarchie worden gebracht. Ongelijkheid tussen staten werd in een economisch kader gezien, in de vorm van een soort race tussen (nog) niet even sterke lopers. Ontwikkelingspolitiek moest daarom alle landen op de renbaan brengen die de wereldmarkt is. En om hen tot volwaardige lopers te maken, moesten ze allen op het pad van de volgehouden groei komen. De enorme diversiteit aan levenswijzen in de wereld werd zo in één schaal gebracht, waardoor er 'arme' en 'rijke', 'ontwikkelde' en 'onderontwikkelde' landen waren. Elke vraag naar verandering in het Zuiden werd dan ook geïnterpreteerd als een vraag naar economische ontwikkeling. Er was geen besef van het feit dat sommige culturen streefden naar niet-economische waarden. Iedereen moest mee aanpakken met de trein van de vooruitgang. Aan het einde van de rit zou iedereen de kloof tussen rijk en arm kunnen overbruggen, en kunnen delen in de vruchten van de vooruitgang.
- *Opkomende natiestaten en het sociaal contract.* Na WOII lanceerde de VS de principes zelfbepaling, vrijhandel, democratie en internationale samenwerking als de kernwaarden van een toekomstige orde. Economische kracht kwam in de plaats van militaire macht. Zo kon ontwikkeling tegelijk nationale onafhankelijkheid promoten en tegelijk overheersing bevestigen. Het ontwikkelingsidee was een legitimatie voor de opbouw van nieuwe natiestaten. Het gevecht tegen 'onderontwikkeling' was hun missie. Een dubbele asymmetrie dreef de drang om aan te sluiten bij het Noorden. Enerzijds hadden de leidende elites de westerse levensstijl geïnternaliseerd. Anderzijds was de macht van het Noorden zo immens dat het Zuiden instinctief enkel konden proberen aan te pikken. Die asymmetrie werd groter en gaf aanleiding tot het formuleren van het 'recht op ontwikkeling'. De machtskloof werd geïnterpreteerd als een ontwikkelingskloof. Vanuit de rijke landen was er tegelijk ook de sterke overtuiging dat vrede zou kunnen worden

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

gehandhaafd door economische ontwikkeling. Een sociaal contract van internationale samenwerking zou uitgaan van actieve sturing door de staat, niet door de markt. In die zin was het ontwikkelingsproject een vorm van mondiaal Keynesianisme, waar de hegemoniale verlangens van het Noorden en de emancipatorische verwachtingen van het Zuiden elkaar in vonden.

- *De armen als doel en de onttroning van het BNP.* Ontwikkeling, gelijkgeschakeld met economische groei en industrialisatie, kwam in de problemen eind van de jaren '70. Toen werd duidelijk dat de groei de armen niet bereikte. De uitroeiing van de armoede werd de hoofdfocus. Ontwikkeling werd geherdefinieerd als iets dat groei overstijgt, als economische groei plus herverdeling, plus participatie, plus menselijke ontwikkeling. In de programma's verschoof de aandacht naar arbeid, gelijkheid, armoedebestrijding, basisbehoeften, de informele sector en de positie van de vrouw. In die context kon ontwikkeling alles betekenen, het wees vooral op goede bedoelingen. Politiek verscherpte de discussie over de rol van economische groei, met de focus op BNP-groei tegenover de focus op sociale en milieukwaliteit. Ontwikkeling was zo tegelijk de kwaal en de therapie. Het concept werd telkens opnieuw gedefinieerd, tot in het model van de 'menselijke ontwikkeling' van de UNDP-rapporten. Maar ook de Human Development Index bleef een deficit-index, die landen hiërarchisch ordent, ervan uitgaand dat er maar één beste model van sociale ontwikkeling is.⁴²
- *Een nieuwe internationale orde en de opkomst van het 'Third-Worldism'.* In de loop van de jaren was ontwikkeling minder gezien als een project van individuele staten. Een aantal landen groepeerde zich, onder meer in de G77.⁴³ Om ontwikkeling te bereiken was vooral een betere internationale economische structuur nodig. De oneerlijke verhoudingen in de internationale handel werden gezien als een obstakel voor ontwikkeling. Dit alles werd uitgewerkt in de zogenaamde 'dependency theory'. In een coalitie voor een nieuwe internationale orde stelde het Zuiden zich tegen het Noorden. Van het moment dat het Noorden het Zuiden begon op te roepen samen te werken in milieuonderhandelingen werd de asymmetriestelling hernieuwd. De eisen voor een grotere economische ruimte werden afgewogen tegen de vraag naar een beter gebruik van de biosfeer. De vraag van ongelijkheid binnen landen bleef evenwel buiten beeld.
- *Verstoorde natuur en het behoud van ontwikkeling in de tijd.* De belofte van ontwikkeling kwam in de jaren '80 een tweede keer in de problemen. Na de voortdurende armoede kwamen nu de natuurlijke grenzen aan de groei duidelijker in beeld. Het ontwikkelingsidee kreeg een nieuwe conceptuele inflatie toen het werd geherdefinieerd als 'duurzame ontwikkeling'. Dat concept moest voortdurende groei en natuurbehoud met elkaar verzoenen. De formule legde de nadruk op het voorzien in de behoeften van de huidige en de toekomstige generaties. Rechtvaardigheid werd in de tijd gezien, en minder in de sociale ruimte. De druk van de huidige op de toekomstige generatie kreeg voorrang op die van machtige groepen op de minder machtige binnen één generatie. De term 'behoeften' werd niet verder ingevuld. Welke en wiens behoeften zouden moeten worden ingevuld door ontwikkeling? Die vragen werden opzij geschoven, om niet te hoeven zien dat er misschien wel geen duurzaamheid kan zijn zonder een beperking van de welvaart. De betekenis van duurzaam verschoof zo van het behoud van de natuur naar het behoud van ontwikkeling in de tijd.

De voorbije 10-15 jaar hebben de impliciete uitgangspunten van het ontwikkelingsmodel een deel van hun geloofwaardigheid verloren. De drie beloften van ontwikkeling waren: (1) dat economische ontwikkeling zich zou verspreiden over de hele planeet, (2) dat zij het menselijk lot zou verbeteren, (3) dat zij voor altijd zou voortduren in de tijd.

In werkelijkheid is er van die verwachtingen niets terechtgekomen. De sociale polarisatie tussen en in staten is toegenomen. Economische ontwikkeling heeft op zich de armoede niet verminderd. Andere elementen als landrechten, gemeenschapsvorming en zelforganisatie zijn minstens zo

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

belangrijk, maar net zij worden aangetast door het nastreven van groei. Groei zonder herverdeling van heeft het de groeiende middenklasse mogelijk gemaakt om de kost van de vooruitgang door te schuiven naar kleine boeren, inheemse volkeren en het stedelijk proletariaat. Een sterkere integratie in de geldeconomie heeft zelfs het gevoel van armoede versterkt.

De culturele repercussies van het ontwikkelingsproject zijn niet minder. Ontwikkelingspolitiek wilde de agrarische samenlevingen versneld in de urbane industriële tijd brengen. Het doel was de traditionele mens te vervangen door de moderne mens. De traditionele mens is verdwenen, maar de moderne is nog lang niet overal aangekomen “Living in a no-man’s land, exiled from tradition and excluded from modernity, has since become the destiny of most of the world’s people.”⁴⁴ Experts gingen op weg om maatschappijen om te bouwen van een reeks lokale subsistentie-economieën tot nationaal geïntegreerde economieën. Eeuwenoude culturele levenspraktijken werden herleid tot ‘obstakels voor ontwikkeling’. Gedecontextualiseerde productiemodellen werden op erg diverse menselijke realiteiten geprojecteerd, mens en natuur voorstellend als abstracte objecten die moeten veranderd worden. De verhalen en kennis van mensen kwamen zelden voor in de ontwikkelingsprogramma’s, die keer op keer faalden. Ontwikkeling was vaak niet in staat de rijke complexiteit te begrijpen van niet-economische samenlevingen. Te weinig werd ingezien dat het ging om symbolische plekken, waar mensen hun verhalen beleven, en hun netwerk van vrienden en verwanten onderhouden. Modernisering botst hiermee. “To put it in more general terms, development has aimed at achieving that decisive shift which distinguishes modern civilization from all others: primacy is not given any longer to the relation between persons and persons, but to the relation between persons and things (Dumont 1977).”⁴⁵ Voor een grote meerderheid van de mensen op de wereld hebben deze veranderingen geen vooruitgang gebracht, maar wel ‘ontbedding’ uit hun culturele praktijken.

De ecologische gevolgen van het beschreven proces zijn niet minder indrukwekkend. Het besef is gegroeid dat onbegrensd groeien in een begrensde wereld niet mogelijk is. Dit verscherpt de uitdagingen die in het ontwikkelingsmodel werden gesteld. 20% van de bevolking gebruikt 80% van de hulpbronnen. De rijkste 25% mensen van de planeet hebben een ecologische voetafdruk die zo groot is als het volledig biologisch productief areaal van de wereld. Tussen landen onderling, maar ook in afzonderlijke landen slaagt de consumentenklasse erin zichzelf af te schermten tegen de milieuoverlast. In heel wat gevallen heeft het proces van ontwikkeling ertoe geleid dat arme mensen worden beroofd van hun bestaansbasis om het mogelijk te maken aan de rijken om boven hun stand te leven.

Binnen het ontwikkelingsproject speelden staten een essentiële rol. In het proces van de globalisering is dat uitgangspunt grondig gewijzigd. Deterritorialisatie en dematerialisatie bepalen nu het proces van ontwikkeling. Ook het tijdsgevoel is veranderd. Er is minder sprake van een lineair progressief verloop van tijd, wel het besef van de gelijktijdige aanwezigheid van een veelheid verspreid over de ruimte. Ruimte wint het van tijd. “The “road of progress” is being replaced by the “connectivity of networks”.⁴⁶ Globalisering heeft er verder voor gezorgd dat de kloof niet langer loopt tussen landen in Noord en Zuid, maar wel tussen de geglobaliseerde middenklasse aan de ene kant, en de uitgesloten sociale meerderheid aan de andere kant, tussen de “globalized rich” and the “localized poor”.

6.2 Alternatieven voorbij ontwikkeling

In de tweede helft van de jaren ’90 ontstond, mede onder invloed van het postmodernisme, een uitgebreide literatuur die zocht naar een ‘post-ontwikkeling’.⁴⁷ Een scherpe, vooral culturele kritiek werd geformuleerd op het ontwikkelingsproject. Ontwikkeling werd gezien als een alomtegenwoordig cultureel discours dat in belangrijke mate de sociale realiteit in de zogenaamde ‘Derde Wereld’ kleurde. In de kritiek op de tendens tot homogenisering en nivellering van de moderniteit groeide de aandacht voor het benadrukken van diversiteit en de lokale cultuur. Ondertussen is er ook al een hele reeks kritieken op de post-ontwikkeling-stellingen.⁴⁸

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

De manier waarop door dit soort auteurs de moderne vooronderstellingen die in het ontwikkelings- en globaliseringsproject aanwezig zijn gedeconstrueerd worden, is bijzonder uitdagend. In alle scherpte wordt duidelijk hoe de 'goede bedoelingen' in allerlei programma's en projecten volledig zijn doordrongen van telkens nieuwe vertalingen van de kernideeën van de moderniteit. Een voorbeeld van een dergelijke kritiek is een boek van Esteva en Prakash (1998).⁴⁹ In hun boek stellen ze dat er op het lokale niveau, op verschillende plekken over de hele wereld, een reëel 'postmodernisme' bezig is. Niet een academisch 'veilig' of relativiserend postmodernisme, maar een geleefde werkelijkheid van lokale gemeenschappen die ontsnappen aan de monocultuur van de 'global village' en bezig zijn hun eigen culturele en natuurlijke ruimte opnieuw tot leven te brengen. Op deze manier dagen ze de drie 'heilige koeien' van de moderniteit uit.

- De eerste is dat er maar één universeel juiste manier is om de sociale realiteit te begrijpen. Hier wordt het idee van het 'globaal denken' aangepakt. Globaal denken niet alleen in de vorm van de economische globalisering, maar ook in de overtuigingen van diegenen die denken dat er in wezen maar 1 concept is van hoe mensen hun leven en omgeving moeten inrichten, in allerlei varianten. In zo'n visie zijn er altijd meer en minder 'ontwikkelden'. Het is ook een kritiek op het prioritair stellen van het economische denken boven andere realiteiten van het leven.
- De tweede is de exclusieve en algemene waarde van de westers ingevulde noties van mensenrechten, die zo een voorwendsel vormen voor een nieuwe 'herkolonisering' van het Zuiden. Dit soort kritiek is meestal het meest controversieel. Men kan immers moeilijk het belang van de ontwikkeling van de mensenrechten ontkennen. Tegelijk is er echter ook aandacht nodig voor dat de mensenrechten steunen op een typisch westerse moderne visie op de mens als individu. Die visie gaat er te gemakkelijk vanuit dat 'behoeften' eenduidig vast te stellen zijn, en dat daaraan gerelateerd 'rechten' op te maken zijn. Ook als men ervan overtuigd is van het belang en de noodzaak aan universele mensenrechten, dan moet men nog oog hebben voor de manier waarop die rechten in een concrete context worden gebruikt of ingebracht. Zo kan er b.v. gewerkt worden aan vormen van interculturele dialoog, die voldoende oog hebben voor de culturele inbedding van verschillende mensvisies.
- De derde is het idee van een 'aan zichzelf genoeg hebbend' individu, tegengesteld aan de mens die wezenlijk verbonden is met een gemeenschap. Hier wordt gewezen op hoe b.v. in heel wat lokale culturen wederkerigheidsrelaties primeren in de opbouw van de gemeenschap, relaties die ernstig worden verstoord door de moderne visie op de mens als individu. Handelingen zijn ook steeds cultureel geladen. Het idee b.v. dat er iets bestaat als 'voedsel', een neutraal ding, gaat in tegen de praktijken in heel wat culturen, waar eten alleen maar kan begrepen worden als een gemeenschapsgebeuren, een manier om relaties te bevestigen en te beleven, en niet als een 'lege' daad.

Dit soort radicale kritiek op de vooronderstellingen van ontwikkeling en globalisering betekent een belangrijke politieke en intellectuele uitdaging. De belangrijkste opgave voor een evenwichtige Noord-Zuid-politiek ligt zo bekeken vooral in het Noorden. Daar zal de grootste verandering moeten plaatsvinden, die zal moeten leiden tot een herijking van de ideeën over wie wie moet 'helpen'. Er is nood aan een herdefiniëring van het begrip ontwikkeling in een niet-Eurocentrische wijze, gekoppeld aan een versterkte open dialoog met die culturen die nu als 'anders' aan de moderne Westerse denkbeelden worden beschouwd.⁵⁰ Een politiek van internationale samenwerking zal in de toekomst dan ook misschien in grote mate werk moeten maken van culturele 'ontwikkelingsprogramma's' in het Noorden. In de talloze voorbeelden die auteurs in deze kritische stroming aanhalen van lokaal 'verzet' door een leven 'voorbij' ontwikkeling en globalisering wordt ook duidelijk dat er al heel wat alternatieven bestaan. Uit deze verhalen spreekt de sterke overtuiging dat er niet zozeer nood is aan 'het' alternatief voor 'de' globalisering. Het is ook niet altijd nodig via een klassieke confrontatie- of machtsstrategie eerst alle 'global players' aan te pakken of te verslaan eer er iets kan veranderen. In plaats van mee te hollen, kan men ook voor een deel uit de race stappen en een alternatief vormgeven.

In de genoemde verhalen krijgt het idee van 'lokaal denken, globaal handelen' vorm. Een term die in dit verband wordt gebruikt voor deze reactie op de globalisering is die van 'kosmopolitisch'

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

lokalisme, een term van Wolfgang Sachs.⁵¹ De auteur noemt drie idealen voor een handelen in een diverse maar coherente wereld: regeneratie, unilaterale zelfbeperking en dialoog tussen beschavingen.⁵² Uitdrukkelijk wordt gesteld dat de kritische afstand tot universele waarheden niet leidt tot een zich afsluiten van de wereld, integendeel.

“In this perspective, ‘one world’ is not a design for more global planning, but an ever present regulative idea for local action. Cosmopolitan localism seeks to amplify the richness of a place while keeping in mind the rights of a multi-faceted world. It cherishes a particular place, yet at the same time knows about the relativity of all places. It results from a broken globalism as well as a broken localism.”⁵³

Kosmopolitisch lokalisme wijst op het bevestigen van diversiteit als een universeel recht, en de identificatie van lokaliteit als globaal gevormd.⁵⁴ De veronderstelling van uniformiteit in het globaal ontwikkelingsproject wordt in vraag gesteld. Het is een vorm van bescherming tegen de mogelijke negatieve impact van de globalisering. Dat wordt gekoppeld aan het opnieuw versterken van culturele tradities, als een vorm van overleven. Het is ook een proces om individuele en democratische rechten te vrijwaren.

In concrete gevallen houdt een strategie van kosmopolitisch lokalisme een methode in om de lokale wereldvisie naar voor te schuiven, en zo vanuit een lokaal standpunt de moderne westerse kennis te evalueren. De moderniteit wordt gezien als een specifieke westerse kosmologie, die steunt op de Europese cultuur en geschiedenis. Een voorbeeld hiervan is de organisatie PRATEC (Proyecto Andino de Tecnologías Campesinas), een NGO uit Peru.⁵⁵ Binnen deze organisatie houdt men zich bezig met het opnieuw opdiepen en implementeren van de traditionele rurale cultuur en technologieën. Binnen het werk worden de kosmologie van de Andes verbonden met de eigen geschiedenis en lokale ecologie. In een context van wegvallende staatsstructuren is PRATEC een instrument van een dynamisch alternatief, dat het westers ontwikkelingsmodel actief in vraag stelt.

Het meest geciteerde en beschreven voorbeeld van kosmopolitisch nationalisme is de opstand van de Zapatisten in Chiapas (Mexico) in 1994.⁵⁶ De opstand begon op de dag dat NAFTA in werking trad. In de opstand in Chiapas werd de strijd voor lokale rechten duidelijk gelinkt aan een bredere politieke en historische context. De maatschappelijke achteruitgang in Mexico wordt daarbij geduid vanuit een globaal kader, de regeneratie vanuit een culturele vernieuwing steunend op lokale tradities. De EZLN, de beweging van de Zapatisten, komt ook op voor democratische vernieuwing en betere rechten voor de campesino's. Wat bijzonder is aan deze strijd is het eigen karakter van de politieke actie. Een krachtige en symbolische kritiek op de globalisering werd geformuleerd. Ten eerste was er een duidelijk verzet tegen de nationale regering en elites die neoliberale hervormingen wilde doorvoeren. Ten tweede was er een duidelijke agenda van politieke vernieuwing steunend op een politiek van rechten die zich niet richt op individuele of eigendomsrechten, maar wel op gemeenschapsrechten. De beweging komt op voor een vorm van regionale autonomie. De structuur van de EZLN is een netwerk van campesino- en vrouwenorganisaties.

Is deze brede en soms radicale kritiek op het ontwikkelingsmodel bruikbaar voor de sector van de internationale ontwikkelingsprogramma's? Binnen deze sector wordt, soms vooral ingegeven door het willen instandhouden van het eigen 'bedrijf', vaak erg defensief gereageerd op fundamentele kritiek op de vooronderstellingen van de eigen praktijk. Een gebrek aan openheid voor deze kritiek kan ertoe leiden dat steeds weer opnieuw niet wordt ingezien waarom zoveel ontwikkelingsprojecten falen. In heel wat gevallen is er echter wel sprake van een grondig zelfonderzoek van de eigen sector. Op de kritiek van het post- of anti-ontwikkelingsdiscours wordt geantwoord dat de critici zich evenzeer bezondigen aan een reducerend denken, door de moderniteit zelf als een homogeen proces voor te stellen. Veel zinvoller is het om te bekijken hoe op zoveel verschillende plaatsen verschillende moderniteiten worden heruitgevonden en aangepast. Ook worden grote vragen gesteld bij het 'ophemelen' van de lokale gemeenschappen. Die zouden te romantisch worden bekeken, en hun concrete leven zou te gemakkelijk als een vorm van 'protest' worden geïnterpreteerd. Ondanks deze kritiek op de kritiek, gaat men wel over tot een grondige analyse van onder meer de machtsrelaties en culturele factoren in de hele sector van de

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

internationale samenwerking.⁵⁷ Belangrijk is om systematisch het dichotomisch denken ('zij en wij', 'donoren en ontvangers') te deconstrueren. Er is ruim aandacht nodig voor de subtiele manier waarop machtsrelaties en culturele patronen functioneren in de concrete context van de gemeenschap waarin men werkt.⁵⁸ Dit soort werk is bijzonder belangrijk in de beoordeling van ontwikkelingsprogramma's. Nog al te vaak blijft men in een evaluatie van die programma's steken in de 'meetbare' objectieven, een zoveelste erfenis van het moderne ontwikkelingsparadigma.

Een aantal NGO's werkt specifiek vanuit de hierboven geschetste culturele invalshoek en zoekt naar lokale alternatieven voor de klassieke ontwikkelingsprogramma's en de effecten van de globalisering. Een bijzonder boeiende NGO is de "South-North Network Cultures & Development" in Brussel.⁵⁹ Het is erg stimulerend dat daarbij uitdrukkelijk de blik op het Noorden wordt gericht, zoals blijkt uit volgend citaat:

"Network Cultures is of the opinion that it is about time to avoid using the word 'development'. It is a toxic word, far too ambiguous to be of real use. Network Cultures is also distancing itself from the project approach. This methodology acts as a straightjacket. It relates to the modern western culture of control of time and mastership on a given territory and its people. Projects are often a way for donor agencies to impose their views. Network Cultures also questions the paternalism and hypocrisy inherent to the notion of development cooperation which, it believes, should never be viewed as playing a central role in the history of a given people. New forms of solidarity must be explored which allow more room for creativity at local level and which dare tackle squarely the structural causes of the gap between haves and have-nots. This involves the difficult yet necessary effort to change the consumerist way of life and the economic culture of the privileged inhabitants of the planet. Without such change, ad-hoc projects and actions are just cosmetic."⁶⁰

Boeiend is ook hoe het idee van het regenereren van de lokale tradities als een vorm van 'Grassroots Post-Modernism' ook wordt toegepast op het Noorden:

"The positive values of western modernity such as freedom, reason and mastership over nature turn into threats to the world as they become absolutized. Their meaning is being perverted. But they can be re-oriented. The West would do well to remember that its culture is not to be limited to the last three centuries, that is from the 18th century Enlightenment up to now. There is such a thing as a pre-modern European culture from judeo-christian, greek, 'barbarian' and celtic origin. These pre-modern European cultures are rich and full of wisdom as are the other great and smaller traditions of humankind. Remembering these cultures does not imply some shy, conservative return to the past but rather a creative renewal which draws from some elements of the past (as well as from elements from abroad to be observed today in this globalized planet of ones). This is not a call for a kind of post-modernity which simply de-constructs everything through a fancy intellectual exercise in skepticism and nihilism. It is a call for a constructive post-modernity where responsible citizens earnestly try to find meaningful answers to the challenges of the coming millennium."

Een van de belangrijkste lessen uit dit hele verhaal is waarschijnlijk dat de belangrijkste focus voor een evenwichtige Noord-Zuid-politiek op het Noorden moet liggen. Er is dus misschien wel vooral nood aan een Zuid-Noord-politiek. En in dat Noorden, onder meer in het brede netwerk van organisaties die zich verzetten tegen de negatieve effecten van de globalisering, groeien gelijklopende inzichten. Zo is er een toenemende aandacht voor het 'lokale' antwoord op de globalisering.⁶¹ Er wordt volop gezocht naar manieren om de economische processen opnieuw 'in te bedden'. Ondertussen worden ook volop Europese casestudies onderzocht om te bekijken hoe lokale gemeenschappen reageren op de uitdagingen van de globalisering. Uit een recente, en bijzonder boeiende studie komen erg interessante vaststellingen:⁶²

- De kansen zijn groot om tegelijk lokaal en globaal te leven en te denken, onder meer door de nieuwe technologieën.

Xtra Oikos 2, Internationale rechtvaardigheid

- De veranderende governancestructuur (onder meer door het systeem van multi-level governance in de EU) geeft nieuwe kansen voor lokale gemeenschappen om de democratie te versterken, ook door de nieuwe technologieën.
- Het versterken van lokale-sociale identiteiten kan een belangrijke rol spelen in de empowerment van burgers in hun lokale/globale situatie.
- In die streken die bedreigd worden door achteruitgang binnen de Europese markt is een versterking van de informele netwerken (en de informele economie) vast te stellen.
- Er is nog te weinig verbinding tussen deze lokale antwoorden en een project van duurzaamheid.

Belangrijk bij dit alles is dat een open, globaal gericht concept van 'lokaliteit' wordt gehanteerd. Het tegen elkaar uitspelen van steden (b.v. via de bouw van hightechzones) in een concurrentieel opbod draagt niet veel bij tot een politiek van lokale verandering in de richting van duurzaamheid. Lokalisering kan ook zeker niet de lokale reproductie zijn van een politiek van culturele homogenisering of versterking van het 'ik' tegen de 'ander'. Een vooruitstrevende lokale cultuurpolitiek kan integendeel letterlijk een forum geven voor een dialoog tussen globaal gelinkte lokale groepen. Lokaliteit wordt op die manier niet gezien als een afgeschermd plek, maar wel als een knooppunt van globale relaties.⁶³

Een gecombineerde keuze voor duurzaamheid en een 'gelokaliseerde economie', verbonden met globale netwerken, kan de goede zijn.

“And it will open up the possibility that social bonding, identity maintenance and constructive socio-economic relationships may become the economy of the future. This is actually the message of a more self-reliant, locally collective sustainability, but linked to global communications and economic opportunity. If we can somehow marry the Internet to social bonding and localized economic entrepreneurship, notably for the currently marginalized groups, then sustainability will have come of age, albeit in another guise.”⁶⁴

7. Slot

Globalisering is een erg complex fenomeen, met verschillende gezichten. Het is niet te vatten in een eenduidig verhaal, noch in positieve, noch in negatieve zin. In veel opzichten hangt dit samen met de contradicties die binnen het project van de moderniteit bestaan. Het zoeken naar een antwoord op de uitdagingen die de globalisering ons stelt, is in die zin een zoektocht naar een constructief 'postmodern' antwoord. Postmodern, in de zin van: voldoende oog hebben voor de negatieve kanten van de algehele modernisering. Maar ook volop in de traditie van de kritische zin en de wil tot veranderen en verbeteren die bij het moderne denken horen. Dat is een open en pluralistisch verhaal, geen waarheidsverhaal. Dat betekent ook het volle besef dat er geen 'hier' en 'daar' meer is, geen 'ik' en 'de ander'.⁶⁵ Internationale politiek gaat zo steeds minder over het 'buitenland'.

Bio

Jan Mertens is licentiaat Germaanse Filologie. Hij is adjunct politiek secretaris van Agalev. Hij coördineerde mee het project *Groene bakens voor de 21ste eeuw*, dat leidde naar het politiek-inhoudelijk congres van Agalev in 1998. Hij verzorgde de redactie van het boek *De Groei van Groen* dat in 2001 verscheen naar aanleiding van het feest 20 jaar Agalev in het Parlement. Hij is politiek secretaris van Agalev in Leuven. Reacties: jan.mertens@agalev.be.

¹ Het is belangrijk deze visietekst te zien als een voortzetting van wat reeds was uitgewerkt in het kiesprogramma van 1999. Toen werden voor het onderdeel 'internationaal' een inhoudelijke tekst en een reeks voorstellen uitgewerkt. Deze tekst wil verder werken op enkele aspecten die toen

onvoldoende konden worden uitgewerkt. De teksten van het programma 1999 zijn te vinden op http://www.agalev.be/code/nl/page.cfm?id_page=460.

² David Held en Anthony McGrew hebben de voorbije jaren vooral gewerkt aan hun project 'Global Transformations', dat bestaat uit een reeks boeken en een website (www.polity.co.uk/global). De website bevat enkele samenvattingen van de belangrijkste bevindingen uit het boek. De boeken zijn: (1) David Held and Anthony McGrew, David Goldblatt and Jonathan Perraton, *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Cambridge, Polity, 1999. (2) David Held and Anthony McGrew, *The Global Transformations Reader*. Cambridge, Polity, 2000. Hier wordt gebruik gemaakt van: David Held and Anthony McGrew, *Globalization*. Entry for Oxford Companion to Politics. (website).

³ Deze discussie wordt ook uitgebreid behandeld in de tekst van Dirk Holemans in deze bundel.

⁴ Deze indeling komt uit: Anthony McGrew, *Democracy beyond borders?: Globalization and the reconstruction of democratic theory and politics*; in A. McGrew (Ed.), *The Transformation of Democracy? Globalization and territorial democracy*. Cambridge, Polity Press, 1997, p.231-266.

⁵ Zie voor dit rapport: www.cgg.ch.

⁶ Deze term, die momenteel sterk in opmars is, wordt ook in het Nederlands gebruikt, bij gebrek aan een goede vertaling.

⁷ Deze ideeën zijn uitgewerkt door auteurs als Burnheim, Walker en Dryzek.

⁸ Dit model is vooral uitgewerkt door David Held. Zie b.v. David Held, *Models of Democracy* (second edition). Cambridge, Polity, 1996. Interessant is ook: Daniele Archibugi, David Held & Martin Köhler, *Re-imagining Political Community*. Studies in Cosmopolitan Democracy. Cambridge, Polity, 1998.

⁹ Voor een discussie over het verband tussen het mensenrechtenregime en het model van kosmopolitische democratie, zie: David Beetham, *Human Rights as a Model for Cosmopolitan Democracy*; in D. Archibugi, D. Held & M. Köhler, o.c., p.58-71.

¹⁰ Zie onder meer: Andrew Linklater, *Citizenship and Sovereignty in the Post-Westphalian European State*; in D. Archibugi, D. Held & M. Köhler, o.c., p.113-137.

¹¹ Voor deze discussie, zie ook: Dirk Holemans, *Burgers in beweging. Tussen origine en horizon*; in Jan Mertens (Red.), *De Groei van Groen*. Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 2001, p.75-92.

¹² Voor een discussie over dit idee, zie: Amedeo Postiglione, *An International Court of the Environment*; in Brendan Gleeson and Nicholas Low (Ed.), *Governing for the Environment. Global Problems, Ethics and Democracy*. Houndmills, Palgrave, 2001, p.211-220.

¹³ McGrew, o.c., p.262.

¹⁴ Hier wordt gebruik gemaakt van de omschrijving in: Peter Burssens en Sarah Helsen, *Implementatie van Europese wetgeving in nationale systemen*; in Res Publica, Volume XLIII, 2001/1, p.59-79.

¹⁵ Voor een algemene beschouwing over het begrip 'governance', zie James N. Rosenau, *Governance and Democracy in a Globalizing World*; in Daniele Archibugi, David Held & Martin Köhler, o.c., p.28-57.

¹⁶ Peter Burssens en Sarah Helsen, o.c., p.62.

¹⁷ Zie hiervoor ook: Carl Devos, *Machtsrelevantie van multi-level structuren: een algemene verkenning*; in Res Publica, Volume XLIII, 2001/1, p.81-101.

¹⁸ Een voorbeeld van zo'n onderzoek is: Tamara Kovziridze, *Federalisme, multi-level governance en twee types van hiërarchie*; in Res Publica, Volume XLIII, 2001/1, p.15-36.

¹⁹ Meer info over het governance-project van de Commissie op http://europa.eu.int/comm/governance/work/index_en.htm.

²⁰ De originele versie van deze speech, die werd uitgesproken op 12 mei 2000 is te vinden op <http://www.auswaertiges-amt.de/www/de/infoservice/download/pdf/reden/2000/r000512a.pdf>. Een Nederlandse vertaling staat in: Jan Mertens (red.), o.c., p.93-108.

²¹ Meer info is te vinden op http://europa.eu.int/futurum/index_nl.htm.

²² Voor de concrete Agalev-voorstellen in dit verband, zie http://www.agalev.be/code/nl/page.cfm?id_page=1256.

²³ De hierna volgende bedenkingen zijn voornamelijk geïnspireerd door: Tanja A. Börzel and Thomas Risse, *Who is Afraid of a European Federation? How to constitutionalise a Multi-level Governance System*; Jean Monnet Papers, 2000. <http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/00/00f0101.rtf>

- ²⁴ Zie hiervoor onder meer: Peter Burssens en Jan Wouters, *De Verklaring van Laken en daarna. Institutionele aspecten van het 'post-Nice'-proces*; in Internationale Spectator, nr.6, juni 2001, p.298-303.
- ²⁵ Zie onder meer: John Vandaele, *Kroniek van een aangekondigde beweging*; in Samenleving en Politiek, 8/2001, nr.4, p.32-42.
- ²⁶ Zie b.v. een recente studie van CEPR op http://www.cepr.net/globalization/scorecard_on_globalization.htm .
- ²⁷ Kijk b.v. eens naar www.oneworld.org .
- ²⁸ Zo kwam er op initiatief van de Groenen in het Europees Parlement een duidelijke uitspraak tegen het MAI.
- ²⁹ Zie b.v. <http://www.protest.net> .
- ³⁰ Zie vooral <http://belgium.indymedia.org> .
- ³¹ Zie hiervoor ook: Roger Burbach, *Globalization and Postmodern Politics. From Zapatistas to High-Tech Robber Barons*. London, Pluto Press, 2001.
- ³² Zie voor duiding onder meer <http://www.monde-diplomatique.fr/dossiers/portoalegre> . Kijk ook eens naar <http://www.portoalegre2002.org> .
- ³³ Dit deel van de tekst is grotendeels beïnvloed door: Jon Barnett, *The Meaning of Environmental Security. Ecological Politics and Policy in the New Security Era*. London and New York, Zed Books, 2001.
- ³⁴ Zie b.v. <http://usinfo.state.gov/regional/ar/natsec2k.htm> .
- ³⁵ Voor een overzicht van de 'milieuactiviteiten' van de NAVO, zie <http://www.nato.int/ccms/general/coul-report.htm> .
- ³⁶ <http://www.nato.int/ccms/index.html>
- ³⁷ Te vinden via <http://www.nato.int/ccms/publi.htm> .
- ³⁸ Een zeer genuanceerde en evenwichtige benadering van deze discussie is te vinden in Jon Barnett, o.c., p.93-107.
- ³⁹ Jon Barnett, o.c., p.129.
- ⁴⁰ Voor een zeer goede samenvatting van zijn ideeën hierover zie: Wolfgang Sachs, *Development. The Rise and Decline of an Ideal. An article for the Encyclopedia of Global Environmental Change*. Wuppertal Papers, nr. 108, 2000. te vinden op <http://www.wupperinst.org/Publikationen/WP/WP108.pdf> .
- ⁴¹ Hier wordt vooral gebruik gemaakt van Wolfgang Sachs (2000), o.c.
- ⁴² Voor een uitdagende kritiek op het concept armoede zelf, zie de stellingen van Majid Rahnema, zoals weergegeven in enkele papers, te vinden op <http://alf.zfn.uni-bremen.de/~pudel/subjects/Expertenherrschaft/majid2.PDF> en <http://alf.zfn.uni-bremen.de/~pudel/subjects/Expertenherrschaft/majid.PDF> .
- ⁴³ Deze groep van landen werd in 1964 in de marge van UNCTAD opgericht, met toen 77 leden. Ondertussen zijn er al 133. De groep functioneert nog steeds in de verschillende VN-conferenties. Zie <http://www.g77.org> .
- ⁴⁴ Wolfgang Sachs (2000), o.c., p.15.
- ⁴⁵ Wolfgang Sachs (2000), o.c., p.16.
- ⁴⁶ Wolfgang Sachs (2000), o.c., p.20.
- ⁴⁷ Belangrijke publicaties zijn hier onder meer: (1) Wolfgang Sachs, *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. London, Zed Books, 1992. (2) Majid Rahnema and Victoria Bawtree, *The Post-Development Reader*. London, Zed Books, 1997.
- ⁴⁸ Voor een overzicht hiervan, zie b.v. het tijdschrift *Development* 44.3, online op www.sidint.org/journal.htm .
- ⁴⁹ Gustavo Esteva & Madhu Suri Prakash, *Grassroots Post-Modernism. Remaking the Soil of Cultures*. London/New York, Zed Books, 1998.
- ⁵⁰ Voor een zeer boeiend overzicht van deze thematiek, zie: Vincent Tucker, *The Myth of Development. A Critique of a Eurocentric Discourse*; in Ronaldo Munck and Denis O'Hearn (Ed.), *Critical Development Theory: Contributions to a New Paradigm*. London/New York, Zed Books, 1999.
- ⁵¹ Zie onder meer Wolfgang Sachs, *One World – Many Worlds?*; in Wolfgang Sachs, *Planet Dialectics. Explorations in Environment & Development*. London/New York, Zed Books, 1999, p.93-109.
- ⁵² Wolfgang Sachs (1999), o.c., p.106.
- ⁵³ Wolfgang Sachs (1999), o.c., p.107.

⁵⁴ Philip McMichael, *Development and Social Change. A Global Perspective*. Thousand Oaks, Pine Forge Press, 2000, p.269.

⁵⁵ Geciteerd in McMichael, o.c., p.270.

⁵⁶ Zie onder meer: (1) Gustavo Esteva & Madhu Suri Prakash, o.c., (2) Roger Burbach, o.c. Zie voor de website van de Zapatisten: www.ezln.org .

⁵⁷ Een interessante studie in dit verband is: Emma Crewe & Elisabeth Harrison. *Whose Development? An Ethnography of Aid*. London/New York, Zed Books, 2000.

⁵⁸ Dat dit soort onderzoek nodig is, blijkt uit ettelijke casestudies. Zie b.v. enkele teksten over het werk van de organisatie CHODAK in Senegal: http://networkcultures.net/27_28/voyage.html , <http://www.oneworld.org/ecdp/anniv/finndi.htm> , <http://www.euforic.org/dw/ndi.htm> .

⁵⁹ Zie www.networkcultures.net .

⁶⁰ www.networkcultures.net/31_32/tenyears.html

⁶¹ Zie b.v. (1) Colin Hines, *Localization. A Global Manifesto*. London, Earthscan, 2000. (2) Edward Goldsmith & Jerry Mander. *The Case against the Global Economy and for a Turn towards Localization*. London, Earthscan, 2001.

⁶² Tim O’Riordan (Ed.), *Globalism, Localism & Identity*. London, Earthscan, 2001.

⁶³ Dit soort ideeën sluit nauw aan bij de opvatting van een kosmopolitisch lokalisme, zoals verwoord door Sachs. Interessant is b.v. volgend citaat: “Instead, then, of thinking of places as areas with boundaries around, they can be imagined as articulated moments in networks or social relations and understandings, but where a large proportion of those relations, experiences and understandings are constructed on a far larger scale than what we happen to define for that moment as the place itself, whether that be a street, or a region or even a continent. And this in turn allows a sense of place which is extroverted, which includes a consciousness of its links with the wider worlds, which integrates in a positive way the global and the local... Globalization of social relations is yet another source of (the reproduction of) geographical uneven development, and thus of the uniqueness of place.” D. Massey, geciteerd in Heather Voisey and Tim O’Riordan, *Globalization and Localization*; in Tim O’Riordan, o.c., p.38-39.

⁶⁴ Tim O’Riordan, *Taking the Transition Forward*; In: Tim O’Riordan, o.c., p.239.

⁶⁵ Voor een bijzonder boeiende beschouwing over het leven in een mondiale risicomaatschappij waarin er geen ‘anderen’ zijn, zie: Ulrich Beck, *De kosmopolitische samenleving en haar vijanden*; in Jan Mertens (red.), o.c., p.163-199.